

ARCHAEOLOGY AND THE INFORMATION AGE. A GLOBAL PERSPECTIVE, editori Paul Reilly și Sebastian Rahtz, London și New York, 1992, 395 p.

Așa cum arăta și profesorul P. J. Ucko (University of Southampton), volumul este primul din seria *One World Archaeology*, rezultată în urma lucrărilor celui de-al doilea Congres Mondial de Arheologie (Second World Archaeological Congress = WAC 2). De fapt, înainte de septembrie 1990, când are loc la Barquisimeto (Venezuela) Second World Archaeological Congress, s-au publicat – de către aceiași P. Reilly și S. Rahtz – trei volume de pre-comunicări. Cei doi editori au selectat unele dintre aceste articole, care au fost și revizuite de către autori în urma discuțiilor din timpul congresului, pe care apoi le-au grupat pe teme și au alcătuit astfel cartea de față.

Sumarul este vast și simpla lui examinare ne relevă multitudinea problemelor atacate de către autori. El se împarte în 4 mari secțiuni, dintre care prima poate fi considerată ca ocupându-se de chestiunile introductive și generale, o a doua are ca temă principală „vizualizarea” (*Visualisation*), a treia abordează „analiza” (*Analysis*), iar ultima se intitulează simplu „comunicarea” (*Communication*). Mărturisesc că îmi scapă răsunerea acestei compartimentări, ca și a ultimului titlu, precizat ca atare, doar dacă nu cumva s-a dorit cu orice preț o anume sistematizare, o ordonare cronologică fiind greu de realizat, iar alta, cu autorii aranjați alfabetic, probabil nu a satisfăcut din multe puncte de vedere.

Întrucât este dificil și nu ni se pare utilă o prezentare integrală a tablei de materii, vom aminti doar faptul că sunt publicate 22 de lucrări, care îmbrățișează o vastă paletă tematică acoperind un larg spațiu geografic și o mare secvență de timp. În primul rând, menționez articolul de început al volumului, datorat chiar editorilor (P. Reilly și S. Rahtz), care înfățișează stadiul la care a ajuns folosirea computerului în arheologie și câteva din consecințele acestui lucru (*Introduction: archaeology and the information age*). Apoi, trebuie să remarcăm studiile prin care se prezintă situația din mai multe țări sau regiuni, unde progresele noii căi de cercetare sunt notabile. Uneori baza solidă de informații, ca și aprofundarea ingenioasă pe calea utilizării computerului în arheologie, au permis atingerea unor rezultate spectaculoase, cum

ar fi refacerea modelului, pomind de la „vizualizarea” tridimensională a datelor introduse. Astfel de realizări deschid noi drumuri, fiind stimulatoare. Din capitolul consacrat „analizei” amintim, oarecum întâmplător, doar două studii, ale căror titluri sunt îndeajuns de edificatoare pentru interesul pe care trebuie să-l stămească în rândul celor interesați: *Cultural change, the prehistoric mind and archaeological simulations* (M. Biskowski) și *VANDAL: an expert system dealing with the provenance of archaeological ceramics, based on chemical, mineralogical and data analysis information* (M. – S. Lagrange și V. Vitali). Și ultima secțiune, cea de „comunicare”, este foarte atractivă. Din lipsă de spațiu menționăm doar una din lucrări: *From virtuality to actuality: the archaeological site simulation environment* (B. Molyneux).

Însă, în afară de cele expuse până acum, multe din chestiunile abordate în paginile acestei cărți sunt de un interes major. Combinarea impactului social și conceptual al noii căi de cercetare (Information Age) asupra practicii arheologice impune citirea acestei cărți de către orice specialist. Se întvede astfel posibilitatea ca, pe noul drum, cunoașterea trecutului să devină mult mai accesibilă și, pe de altă parte, chiar practica arheologică să fie îmbunătățită. Oricum, prin această carte se ușurează interacțiunea publicului cu trecutul sau cel puțin se arată cum se poate atinge aceasta. Dar, ceea ce ni se pare de cea mai mare însemnătate practică imediată este posibilitatea de a se simula o săpătură arheologică și de a se exclude în cât mai mare măsură erorile de judecată în inițierea și desfășurarea acesteia, ceea ce atrage după sine economii financiare substanțiale și o minimă pierdere din obiectivul atacat. Totuși, așa cum remarcam adesea chiar adepții „noii religii”, o anume prudență în folosirea noii metode de cercetare nu va fi niciodată deplasată. Oricum, fără capacitatea cercetătorului, a informațiilor la care are acesta acces, ca și a prelucrării lor, *Information Age* nu va deveni chiar o altă „epocă” în arheologie.

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA

ARCHEOLOGİЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В МОЛДАВИИ В 1985 Г., Chișinău, Ed. „Știința”, 1990, 268 p.

Secția de etnografie și istoria artelor din cadrul Academiei de Științe a Republicii Moldova publică o culegere de articole care cuprinde rezultatele obținute prin săpături sistematice și de salvare, precum și unele investigații zonale de teren întreprinse de membrii acesteia în cursul anului 1985. Culegerea ne înfățișează o bogată paletă de preocupări, prezentate într-o formă succintă, care îmbrățișează un cadru cronologic larg, cu începere din paleolitic și până în secolele XVI-XVII.

Lucrarea începe cu prezentarea săpăturilor efectuate de I. A. Borziac și S. I. Kovalenko în stațiunea paleolitică de la Cosăuți, localitate situată pe Nistrul mijlociu (p. 3-23). Aici, cercetările, axate pe investigarea celui de-al doilea nivel de locuire al așezării, au dus la descoperirea unui bogat material litic și faunistic, dar și a unor complexe de locuire, la unul din acestea constatându-se folosirea materialului lemnos, fapt semnalat pentru prima dată în stațiunea amintită. De o importanță aparte, ce se cuvine a fi subliniată, este descoperirea unei statuete feminine din piatră și a

unei amulete-pendantiv, care ne duc cu gândul la mentalități și obiceiuri legate de vechi ritualuri religioase. Din punct de vedere cronologic, cel de-al doilea nivel de locuire de la Cosăuți, plasat într-o perioadă de răcire a climei, datat fiind și prezența renului, a putut fi datat pe baza analizelor radiocarbon acum. 18200 ± 300 de ani.

În continuare, V. M. Bikbaev publică rezultatele sondajului întreprins în așezarea cu mai multe niveluri de la Bolohan I, unde s-a remarcat prezența culturilor ceramicii liniare, „cu capete de note muzicale” și Tripolie, fază târzie a acesteia din urmă fiind reprezentată prin 2 locuințe și ceramică, monocromă sau bicromă, cu cele mai apropiate analogii la Văhvatiniți, Hordinești, Gorodsk și Traianovo (p. 23-34).

Săpăturile efectuate de V. S. Beilecki în tumulul 3 din satul Copceac, pe terasa răsăriteană a râului Ialpuș, s-au concretizat în descoperirea a 12 morminte, 2 gropi, precum și a resturilor unui rug funerar (p. 34-49). Potrivit situației stratigrafice înregistrată în

Arheologia Moldovei, XVII, 1994, p. 331 – 345.

timpul cercetărilor, s-a reușit să se dovedească că sub mantalele movilei au avut loc patru înmormântări succesive de bază, cel mai vechi mormânt, înconjurat de cromlehi, datând aproximativ de la mijlocul mileniului IV î. de H. Ulterioare mormântului cu cromlehi au fost considerate toate celelalte înhumări principale, gropile și rugul funerar, acestea aparținând culturii Iamnaia. În mantalele tumulului au fost descoperite și câteva morminte introduse, cele mai multe din cultura Iamnaia, unul sarmatic, datat pe baza pumnalului de fier cu inel la mâner în secolele I î. de H. – I d. H., și două din feudalismul târziu.

Aceleași preocupări în domeniul cercetării tumulilor le au N. A. Chetaru și V. P. Haheu, care au investigat un grup de cinci movile funerare în apropiere de satul Ciocălteni, de pe Răut (p. 49-73). Tumuliul cercetați cuprindeau un număr de 2 până la 16 morminte, fiecare cu câte o înmormântare principală, centrală, din cultura Iamnaia și altele secundare, din aceeași vreme, sau aparținând migratorilor târzii. Autorii fac unele precizări și aprecieri privind poziția scheletului și ritualul de înmormântare în cultura Iamnaia. Astfel, referitor la mormintele principale s-a constatat că gropile acestora erau de formă dreptunghiulară, cu pereții și fundul drepti, păstrând, uneori, urme de feșuire cu un var sau un slip de argilă albă. Scheletul se afla deus pe spate, în poziție *accroupi*, pe resturi de lemn, deasupra celui înhumat fiind aruncat ocrul. Un bulgăre de ocrul se găsea întotdeauna în preajma craniului, pe partea stângă a scheletului. În legătură cu mormintele migratorilor târzii, acestea aparțineau unei populații de origine pecenego-tiurcică și aveau ca inventar obiecte din fier (vârful de săgeți, cuțite etc.) și os, cu analogii în cimitirul de la Ogorodnoe, ultimele provenind, probabil, de la detaliile ornamentale ale unor arcuți.

Prin săpăturile de salvare întreprinse de S. M. Agul'nikov și A. N. Levinskij la Căușani au fost cercetate o locuință adâncită în pământ, resturi de vetre și trei gropi menajere, cu analogii în culturile Noua și Sabatinovka, și un orizont cultural din secolele I-IV d. H. (p. 73-89). Caracteristică primului orizont cultural este prezența așa-ziselor pâinișoare de lut, în compoziția cărora erau resturi de semințe de orz, grâu și secară, cât și materiale ceramice și osteologice cu cele mai apropiate asemănări la Bolgrad, la sud de Căușani. Pe baza analogiilor, acest orizont a fost datat la mijlocul secolului XII î. de H., în perioada de tranziție de la cultura Sabatinovka târzie spre Belozerka timpurie.

Problematica complexă a perioadei de trecere de la bronzul târziu la Hallstattul timpuriu în spațiul carpato-nistran, aflat în strânsă legătură cu populația tracică care a asimilat – după cum spun autorii (?) – triburile locale, a fost atinsă și sumar discutată în legătură cu descoperirile de la Ciobruți și Petrușani. Referitor la așezarea de la Ciobruți, unde au fost cercetate o locuință semiîngropată, o vatră și două gropi menajere, S. M. Agul'nikov și G. F. Cebotarenco propun încadrarea acesteia în secolele X-IX î. de H. (?), în etapa finală a bronzului și începutul Hallstattului, prin analogie cu descoperirile de la Tudorovo și Comrat. Autorii pun, totodată, în discuție și consideră ca rămase deschise problemele privind originea, dezvoltarea și dispariția culturii Belozerka, apartenența etno-culturală a așezărilor de acest tip, cum este și cea de la Ciobruți (p. 90-99). La Petrușani, O. G. Levickij constată existența unei așezări din cultura Nouă, cu cenușare, și o alta din Hallstattul timpuriu (p. 107-120). Analogiile pentru așezarea hallstatiiană timpurie sunt găsite în descoperiri de pe teritoriul Republicii Moldova, în vestul și sudul României, în fosta Iugoslavie, fiind evidențiate pentru unele resturi ceramice similitudini în zona Sighetului Marmăției, spațiu de răspândire a culturii Gáva-Suseni. De asemenea, se fac referiri și la descoperiri mai recente din România, din stațiunea de la Cruceni.

Alte săpături, ca, de pildă, acelea efectuate de I. A. Borziac și M. T. Kašuba în satul Bulboaca, au dus la descoperirea a trei niveluri de locuire, cel mai vechi din vremea culturii Noua, al doilea din secolele II-I î. de H. și ultimul, cel mai bogat, din secolele III-IV, cu analogii la Dănceni și Hansca „Lutărie” (p. 99-107).

În continuare, N. A. Chetaru și N. L. Serova fac cunoscute rezultatele cercetărilor din tumulul 21 de la Dubăsari, finalizate în descoperirea a două morminte, unul principal, în groapă simplă, și cel de-al doilea, secundar, cu nișă (p. 120-132). Mormântul principal aparținea unui bărbat și conținea ca piese de inventar un cuțit de fier cu mâner de os, o teacă de sulită, două oase astragal și un vârf de săgeată, cu trei aripioare, care îi asigură plasarea cronologică în secolele IV-III î. de H. În mormântul cu nișă, colectiv, s-au descoperit două schelete de femei, unul dispus în lungul gropii și acoperit cu loazbe, iar celălalt la intrarea în nișă. Din inventarul acestuia s-au recuperat un vas de tip kantharos, o oglindă de bronz, 2 cercei de argint, o brățară de bronz, 2 fragmente de săgeți din fier, un cuțit de fier cu mâner de os, 2 pietre de rău și o placă de gresie rituală, de formă trapezoidală, toate găsite lângă scheletul acoperit cu loazbe de lemn. Despre primul schelet s-a considerat că ar fi aparținut unei preotese, vestală a cultului focului, iar cel de al doilea, fără nici un inventar, unei roabe. Potrivit tipologiei lui V. S. Ol'chovskij, mormântul secundar poate fi atribuit variantei 4 a mormintelor scitice din zona de stepă, folosite încă din secolul VI și până în III î. de H. Prezența kantharosului în tumulul discutat determină o datare mai strânsă a complexului, acesta plasându-se în perioada cuprinsă între al doilea și al treilea sfert al secolului IV î. de H.

Alți tumuli funerari, de data aceasta sarmatici, au fost cercetați de I. A. Grosu și T. I. Demcenko în apropiere de Cămățeni și Opaci (p. 132-140). În mormântul principal de la Cămățeni au fost găsite obiecte din os, bronz și fier, resturi dintr-o foiță de aur, mărgelă, un vas de sticlă fragmentar, o monedă de bronz corodată, fragmente ceramice și două vase de lut, unul ritual, considerat afumătoare, și cel de-al doilea reprezentând un opaiț. Ca repere cronologice importante au fost aduse în discuție fibula de fier, considerată dacică, cu analogii în România și în necropola de la Bocani, aceasta din urmă datată în secolul II, și mărgelă, mai ales acelea cu 14 fațete, dintre care cele mai multe sunt din secolele II-III, potrivit clasificării propuse de E. M. Alekseeva. La o întregire a cadrului cronologic concurează fragmentul de vas de sticlă, datat după N. P. Sorokina în perioada de sfârșit a secolului I și prima jumătate a secolului IV, și gătul de amforă caracteristic secolului II, după tipologia lui D. P. Šelov. Având în vedere toate aceste considerente, autorii au propus datarea mormântului în secolul II. Cei doi tumuli cercetați la Opaci au servit unul ca cenotaf, datat după fragmentele de amforă de tipul C din tipologia lui Šelov în secolul II, iar celălalt ca monument funerar. Din inventarul mormântului principal, aflat în monumentul funerar, s-au recuperat un vas lucrat cu mâna, fragmente de obiecte din bronz, 6 foițe de aur, 164 mărgelă, un kantharos de sticlă de tip roman, materiale ce permit datarea tumulului în secolele II î. de H. – II d. H., potrivit tipologiei lui K. F. Smimov. În schimb, după N. P. Sorokina, kantharosul s-ar încadra în secolele II-III, cu analogii în descoperirile din aceeași vreme de la Constanța. Descoperirile de la Cămățeni și Opaci se includ în marea grupă a tumulilor sarmatici din interfluviul Nistru-Prut, teritoriu în care, până în 1986, au fost cercetate în 27 de puncte 77 de asemenea monumente funerare. Astfel de descoperiri confirmă și întăresc ipoteza potrivit căreia au existat adevărate necropole de tumuli, cum este cazul acelor cercetate anterior la Turlachi, Ogorodnoe, Nagornoe și Novosel'skoe.

Secolelor II-III le aparțin descoperirile din așezarea de la Măndrești, cercetată de I. S. Tentiuc (p. 162-176). Așezarea a fost datată astfel pe baza obiectelor descoperite (fibulă de bronz, monede etc.), ceramicii și, mai ales, a fragmentelor de amforă. Descoperirea celor două cuptoare de ars oale și analiza materialului ceramic i-au permis autorului unele aprecieri în legătură cu tehnica de lucru și nivelul tehnologic atins de meșteșugarii olari din comunitatea respectivă.

Culturii Čemjachov i-au fost atribuite descoperirile din așezarea de la Gura Căinarului I și din necropola de la Cealac. La Gura

Căinarului I. A. N. Levinskij consideră că materialul ceramic găsit în cele trei locuințe adâncite și în cenușarul aflat în una din ele prezintă asemănări care merg până la identitate în cultura Lipița și la Militari-Mătășaru, în această din urmă localitate documentându-se, după Gh. Bichir, existența cultului vetrei casnice la daci și carpi (p. 176-193). În același timp, autorul subliniază că prezența unor depuneri de cenușă, cu resturi de cărbune, în monumentele grupei din Volânia a purtătorilor culturii câmpurilor cu ume ar permite formularea unei ipoteze de lucru potrivit căreia cultul dacic al vetrei casnice și-ar găsi continuarea în cultura Čemjachov din teritoriul Nistru-Prut prin intermediul grupului volâno-podolian, fapt ce va trebui dovedit ulterior. Din necropola de tip Čemjachov de la Cealac, T. A. Ščerbakova a cercetat 29 de morminte, dintre care 27 de înhumăție, unul de incinerare și un cenotaf (p. 141-162). Analiza materialelor descoperite oferă autoarei posibilitatea datării necropolei în a doua jumătate a secolului IV – începutul celui următor. Elementele planimetrice importante permit o departajare etnică în cadrul necropolei, semnalată de existența unor morminte de tip sarmatic (morminte în gropi cu nișă sau cu praguri) și carpice, iar în mormântările suprapuse denotă cel puțin două etape cronologice distincte.

Rezultatele săpăturilor arheologice din așezarea de la Scoc sunt prezentate de N. P. Tel'nov și R. A. Rabinovici (p. 194-212). Cercetările începute aici în 1950 de G. D. Smimov au fost continuate ulterior, cu unele întreruperi, pentru ca în 1985 să fie descoperite 13 locuințe adâncite în pământ, o locuință-atelier, 2 cuptoare de redus minereu, 4 vetre cottonite și 20 de gropi menajere. Cele mai multe complexe de locuire, vetrele și unele gropi menajere datează de la sfârșitul secolului VII și din secolul VIII și aparțin, după opinia autorilor, unei așezări slave, cu analogii în faza târzie a culturii Luka-Raikoveckaja. Alte descoperiri, printre care și cuptoarele de redus minereu, pot fi însă datate în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului IX și începutul celui următor.

Așezarea întărită de la Răciula, investigată de I. G. Vlasenko, amplasată pe un promontoriu natural de pe malul drept al râului Ichel, avea patru linii de fortificații, primele trei fiind reprezentate prin șanțuri adânci și valuri destul de înalte (p. 212-229). Astfel, șanțurile de apărare aveau la partea inferioară o lățime de 2-6 m, la cea superioară de 10-15 m, adâncindu-se de la 1,5 la 2 m. Valurile erau înalte, de aproape 2 m, și aveau la bază o lățime de circa 15 m. În ceea ce privește construcția ultimei linii de fortificație, aceasta se deosebea de celelalte, în teritoriul afectat de amenajarea respectivă râpa promontoriului fiind escarpată, iar valul ridicat deasupra escarpei. În perimetrul cercetat au fost dezvelite 2 locuințe și 12 gropi, de dimensiuni, adânci și destinații diferite (menajere, de conservare, rituale). Locuințele, de formă patulateră, cu colțurile rotunjite, erau dotate cu cuptoare de piatră. Așezarea, datată în secolele IX-X, a avut o existență de scurtă durată, dovedită de

construcțiile de fortificație și materialele descoperite, atribuite de autor culturii slavilor răsăriteni, cu analogii în fortificațiile rusești de la Rud', Alcedar, Carevka, Echimăuți și Lucașovca. Deși unele obiecte, cum sunt vârfurile de săgeți, își găsesc analogii la Echimăuți și Alcedar, unde acestea au fost atribuite populațiilor nomade de G. B. Fedorov, autorul încearcă, pe baza determinărilor lui A. F. Medvedev să le considere un produs local. De asemenea, pentru o încadrare cronologică cât mai exactă sunt luate în discuție săgețile cu vârful prelungit și răsucit, găsite în așezare împreună cu acelea de formă romboidală, descoperirile fiind corelate cu materialele de la Echimăuți, ele marcând aici momentul distrugerii fortificației. Așezarea reprezintă, în momentul de față, potrivit opiniei autorului, cea mai sudică horodiște slavă de pe teritoriul Republicii Moldova.

Prin cercetările de salvare întreprinse de G. F. Cebotarenco în așezarea de la Molești I. au fost deosebite din punct de vedere stratigrafic două niveluri de locuire, unul getic și celălalt slav (?) (p. 229-239). Autorul insistă asupra descoperirilor de cuptoare de ars oale, distingând în mai multe grupări teritoriale, pe care le încadrează în secolele XI-XII, pe baza numeroaselor căldări de lut găsite în complexele cercetate.

În continuare, P. P. Băneș, A. A. Nudelman și T. F. Rjaboi prezintă două tezaure de obiecte și monede din secolele XVI și XVII, unul descoperit la Sărata Nouă-Fălești, în 1956, iar celălalt la Bălțața-Criuleni, în 1961 (p. 239-249). Primul tezaur cuprindea 27 monede și 5 cercei-verigi de tâmplă, al doilea 4 cercei-verigi de tâmplă, 13 nașturi și 284 monede, dintre care 20 de aur, obiectele de podoabă și piesele vestimentare având analogii în descoperiri din România, la Suceava, Cotul Morii, Olteni și Tîfești-Putna.

Lucrarea se încheie cu două articole semnate de A. P. Gorodenco, M. E. Teaciu și O. V. Larina, C. I. Postică, primul privind rezultatele cercetărilor de teren întreprinse în satele Vișoara, Ciuciulea și Elizabetovca (p. 250-256), iar celălalt referitor la descoperirile de la Bursuceni (p. 256-266).

Culegerea de articole, care a făcut obiectul prezentării noastre, constituie, fără îndoială, o realizare a arheologilor din Republica Moldova. Considerăm, însă, că în unele cazuri, o cunoaștere mai aprofundată și o mai bună raportare a descoperirilor din zona discutată cu cele similare din România, de care multe dintre ele sunt atât de strâns legate, ar fi fost necesară și ar fi contribuit la o înțelegere mai corectă a unor realități istorice. De asemenea, o ilustrație mai bogată ar fi fost utilă, ca sprijin convingător al afirmațiilor și interpretărilor descoperirilor. Cu aceste succinte observații, nu putem încheia fără a sublinia importanța descoperirilor ca atare și, în același timp, contribuțiile aduse în articolele incluse în lucrarea prezentată.

ALEXANDRU ANDRONIC, RODICA POPOVICI

MATERIALY I ISSLEDOVANIIA PO ARCHEOLOGII I ETNOGRAFII MOLDOVY, Editura „Știința”, Chișinău, 1992, 236 p.

Printre lucrările apărute recent la Chișinău atrage atenția culegerea de articole *Materialy i issledovanija po archeologii i etnografii Moldovy*, beneficiind de îngrijirea lui V. I. Grosu (redactor responsabil), V. S. Zelenciuc, S. S. Kuroglo, I. V. Manzura și V. I. Sorochin, structurată în două compartimente: arheologie și etnografie. Primul compartiment cuprinde 12 articole îmbrățișând un amplu registru cronologic, care începe cu epoca veche a pietrei și se extinde până în evul mediu, fiind înbinat prezentările de complexe și materiale arheologice cu aspecte teoretice și de istoriografie. În partea a doua a culegerii se au în vedere diverse laturi ale vieții materiale și spirituale ale românilor basarabeni și a altor grupuri etnice colonizate în spațiul cuprins între Prut și Nistru, precum și unele probleme ale toponimiei regiunii în discuție. Volumul prezentat constituie prima lucrare comună elaborată de Institutul

de Arheologie și Istorie Veche în colaborare cu Institutul de Etnografie și Folclor al Academiei de Științe din Chișinău.

Probleme ale începuturilor și ale evoluției arheologiei basarabene sunt reflectate în primul articol din culegere, intitulat *Scurtă schiță din istoria arheologiei Moldovei* și semnat de N. A. Chetrui. Autorul evocă evoluția arheologiei dintre Prut și Nistru începând din secolul XVIII și până în anii '40 ai secolului XX. Se relevă aportul lui I. C. Surucean, personalitate cu vaste capacități intelectuale, la organizarea cercetărilor și muzeelor. Totodată, se pun în valoare informațiile privind activitatea științifică fructuoasă a lui N. N. Moroșanu, îndeosebi în domeniul paleoliticului.

În schița sa *Despre noțiunea „zonă de contact”*, V. A. Dergaciov explică din punct de vedere metodologic un șir de noțiuni legate de termenul amintit. Această noțiune este folosită în diferite

ramuri ale științei: etnografie, filologie, istorie, etc., dar condițiile de folosire și esența sa este diferită în fiecare caz concret. Autorul subliniază că în arheologie folosirea termenului „zonă de contact” presupune două condiții. În primul rând este necesar un anumit nivel de cercetare și sistematizare a materialului arheologic, iar în al doilea rând acesta este condiționat de specificul obiectivului arheologiei și reiese din faptul că noțiunea „zonă de contact” este o categorie legată de teoria cunoașterii. Autorul evidențiază pe teritoriul fostei U.R.S.S. trei „zone de contact”: prima zonă este spațiul dintre Ural și litoralul Mării Caspice, unde în decursul timpului au fost observate interferențe neîntrerupte între populația de stepă și comunitățile din Ural, litoralul estic al Mării Caspice și Asia Mijlocie; a doua „zonă de contact” o constituie arealul caucazian, unde aveau loc contacte între populația de stepă și comunitățile din Transcaucasia și Asia Anterioară; a treia zonă este teritoriul carpato-nistrean, care servea ca zonă de interferență între triburile de stepă est-europene și populația din spațiul balcanodunărean, din Transilvania și din Europa Centrală.

În articolul *Arheologia și paleografia așezărilor Climăuși II*, semnat de către I. A. Borziac, A. V. Golibert, S. I. Medianic și V. E. Motoc, sunt analizate materialele descoperite în urma săpăturilor de la Climăuși de Jos (raionul Șoldănești) unde au fost depistate un număr relativ mare de oase de mamut, ele fiind atribuite perioadei paleoliticului târziu. În același perimetru cronologic se cantonează I. A. Borziac și S. I. Covalenco, care, în studiul *Așezarea stratului III a stațiunii Cosăuți de pe Nistrul Mijlociu*, prezintă detaliat un șir de materiale scoase la iveală în urma amplelor cercetări arheologice efectuate în anii 1986-1988.

Un alt articol de real interes intitulat *Despre legăturile triburilor culturii Precucuteni-Tripolie cu comunitățile culturilor bazinului Carpatic*, poartă semnătura lui V. I. Sorochin, care pornește de la un excurs bibliografic, trecând în revistă opiniile principalilor specialiști ai domeniului: T. S. Passek, V. I. Dumitrescu, V. I. Marchevici, S. Marinescu-Bîlcu, V. G. Zbenovici etc. Potrivit autorului, influența cea mai pregnantă suferită dinspre vest de cultura Precucuteni-Tripolie A, datată cu aproximație în 4600-4000 î. de H., se datorează purtătorilor culturii Vinča, legăturile cu culturile Bükk și Tisa având mai mult un caracter întâmplător. Surprinde faptul că în acest studiu se utilizează termenul de „bazin carpatic”, care în viziunea unor autori un-guri și germani acoperă teritoriile Ungariei, Transilvaniei, Slovaciei și Croației, cuprinse în evul mediu în hotarele regatului arpadian. Despre o unitate geografică a respectivelor teritorii nu poate fi însă vorba, folosirea denumirii de „bazin carpatic” reflectând anumite tendințe geopolitice, motiv pentru care nu este recomandabilă întrebuintarea sa.

În lucrarea *Comunitățile de stepă est-europene din eneolitic și din bronzul timpuriu în sistemul cronologic al culturilor balcanodunărene*, I. V. Manzura admite anumite corespondențe cronologice între culturile comunităților nomade est-europene și celea din sud-estul Europei, atunci când în spațiul dintre Dobrogea și Volga se răspândesc o serie de rituri de înmormântare având în general trăsături comune. Din analiza materialelor descoperite într-un mormânt tumular din localitatea Sărăteni din stânga Prutului, ar reiese departajarea unei variante „basarabene” a culturii Cernavoda I, care, împreună cu tradițiile tripoliene, a devenit una dintre componentele culturii Usatovo.

Descoperirile bogate de ceramică pictată eneolitică făcute în anul 1981, în așezarea de la Glăvan I (raionul Drochia), sunt puse în valoare în articolul lui V. M. Bicbaev, intitulat *Cercetările din așezarea culturii Cucuteni-Tripolie de la Glăvan I*. Așezarea se încadrează în faza tripoliană CI și în cea cucuteniană B, remarcându-se printr-un bogat material ceramic, decorat cu motive ornamentale variate, printre care apar și câteva reprezentări zoomorfe. Sunt enumerate cele mai apropiate analogii ale formelor și decorului vaselor reprezentate în stațiunea de la Glăvan I, numeroase

similitudini stabilindu-se îndeosebi cu materialul provenit de la Petreni, așezare semnalată în literatura de specialitate de mai multe decenii.

Perioada târzie a culturii Cucuteni-Tripolie este analizată în articolul *Problema tranziției înmormântărilor tripoliene târzii din zona de silvostepă a teritoriului carpato-nistrean*, de I. V. Manzura și N. P. Tel'nov. Autorii investighează ritul funerar din spațiul carpato-nistrean și atestă unele schimbări în evoluția acestuia. În etapa finală a culturii tripoliene se evidențiază două etape de bază: timpurie și târzie, fapt evidențiat între altele, de monumentele de la Bfnzen și Gordinești. Cele dintâi continuă linia evolutivă a culturii Tripolie.

Cercetările întreprinse în anul 1981 într-o movilă situată în apropierea Dubăsărilor, pe malul stâng al Nistrului, au dus la descoperirea unui bogat mormânt care conținea ca inventar funerar mai multe obiecte datate în secolele IV-III î. de H.: cercei, aplice și o amuletă din aur, o amforă chersoniană, o oglindă din bronz, un cuțit din fier etc., prezentate în articolul *Mormântul unei scite aristocrate din orașul Dubăsari*, semnat de N. A. Chetaru și N. L. Serova.

În continuare, V. I. Grosu prezintă studiul *Date noi despre domnia lui Fars și Inismei*, în care, folosindu-se de materialul numismatic, narativ și arheologic, discută prerogativele, domeniile și apartenența etnică a unor dinastii „sciti”, considerați însă de neam sarmatic.

În articolul *Noi descoperiri de pahare de sticlă din necropolele culturii Cerneahov din spațiul pruto-nistrean*, de I. V. Bruiaco, A. N. Levinschi și A. A. Rosohatski, sunt analizate un șir de obiecte de sticlă din necropolele culturii Cerneahov din satele Belenicoe, (raionul Belgorod-Dnestrovski), Nagomoe (raionul Reni) (regiunea Odessa, Ucraina) și Lazo (raionul Singerei, Republica Moldova). Specificându-se complexele arheologice din care provin, autorii sunt de părere că prezența pieselor de sticlă în teritoriul delimitat de Prut și Nistru corespunde unei perioade de stabilitate politică, la care s-a ajuns în timpul domniilor lui Constantin I și Constantin II, când s-a întărit considerabil limesul de la Dunărea de Jos și s-au lărgit contactele economice dintre lumea barbară și Imperiul romano-bizantin, ceea ce a avut drept urmare pătrunderea unui mare număr de monede romane de argint și de bronz la nordul marelui fluviu. Nu se exclude posibilitatea ca o parte a pieselor de sticlă din regiunile de pe stânga Dunării să fi fost produse acolo, sub influența atelierelor de sticlărie din lumea romană.

Un ultim studiu din primul compartiment al volumului aparține lui Gh. I. Postică și privește *Amfora medievală din așezarea de la Cigirleni I*, unde se prezintă în detaliu o interesantă descoperire păstrată în colecția Cabinetului arheologic al Universității Moldovei de la Chișinău. Amfora provenind de la Căgârteni (raionul Ialoveni), găsită în anul 1960, ar fi fost produsă, potrivit opiniei autorului, în centrele urbane din Crimeea, datându-se în secolele XII-XIII. Fragmente de amfore medievale au fost descoperite și în alte așezări din spațiul pruto-nistrean: Hansca, Petruha, Lucașeuca V, Brănești XIII și Mereșeuca.

Al doilea compartiment al volumului, asupra căruia nu ne mai propunem să ne oprim, cuprinde următoarele șapte lucrări: *Din istoria studierii mâncărilor tradiționale ale moldovenilor (Sfârșitul anilor 40 – anii 80 ai secolului XIX)* de O. S. Luchianec și V. A. Iarovaia; *Unelte de muncă ciobănești ale românilor din Basarabia* de A. I. Furtună; *Credințele tradiționale și obiceiurile moldovenilor privind paza recoltei* de A. I. Hîncu-Tentiu; *Obiceiurile de nunta ale moldovenilor și tendințele lor de evoluție* de L. D. Loscutova; *Repertoriul dramei populare moldovenești (subiect de bază și motive)* de G. I. Spătaru; *Însemnări despre toponomia din Buceag* de P. A. Cebotari; *Despre problema tradițiilor epice în creația populară orală a găgăuzilor* de L. S. Cimpoieș.

CLIVE ORTON, PAUL TYERS, ALAN VINCE, *Pottery in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993, XVII + 269 p.

Sub egida editurii universității din Cambridge a început publicarea unei serii de lucrări, care urmărește să adâncească percepția arheologică prin tot ce este mai nou și folositor în domeniul exploatării descoperirilor, pe de-o parte, și să stimuleze interesul arheologilor și studenților în direcția unor cercetări multidisciplinare, pe de alta. Dată fiind destinația, colecția respectivă are o puternică tentă didactică, vizibilă mai ales în sistematizarea materialului, dar și în maniera de prezentare. Sub conducerea unei echipe anglo-americane (D. Brothwell, G. Barker, D. Dincauze și A. Stahl) au văzut lumina tiparului până acum 7 cărți: J. D. Richards și N. S. Ryan, *Data processing in archeology*; S. Hillson, *Teeth*; A. Wheeler și A. K. G. Jones, *Fishes*; P. G. Dorrell, *Photography in archaeology and conservation*; L. și R. Adkins, *Archaeological illustration*; M. – A. Courty, P. Goldberg și R. MacPhail, *Soils and micromorphology in archaeology*. De această dată, noua apariție are drept subiect ceramică, care constituie adesea principala preocupare a arheologilor. Ilustrând cele spuse mai sus, examinarea sumarului ne dezvăluie intențiile și competențele autorilor: *List of figures*; *List of tables*; *Preface*; *Acknowledgements*; *Part I – History and Potential* (1. *History of pottery studies*; 2. *The potential of pottery as archaeological evidence*); *Part II – Practicalities: a guide to pottery processing and recording* (3. *Integration with research designs*; 4. *Life in the pot sherd*; 5. *Fabric analysis*; 6. *Classification of form decoration*; 7. *Illustration*; 8. *Pottery archives*; 9. *Publication*); *Part III: Themes in ceramic studies* (10. *Making pottery*; 11. *Pottery fabrics*; 12. *Form*; 13. *Quantification*; 14. *Chronology*; 15. *Production and distribution*; 16. *Assemblages and sites*; 17. *Pottery and function*); *Conclusion*; *Appendix*; *Bibliography*; *Index*.

Chiar o privire mai stăruitoare aruncată asupra acestui cuprins pare să nu găsească vre-o lacună, mai mult sau mai puțin fiind tratate toate aspectele pentru care ceramică îi interesează pe arheologi. O dificultate a ridicat-o, după cum sublinia profesorul Orton în *Prefață*, trasarea unui hotar precis între teorie și practică, de multe ori, chiar în lucrarea de față, textul referitor la practică s-a dezvoltat și a evoluat până la nivelul celui rezervat teoriei. De asemenea, o lipsă ar putea proveni din faptul că cei trei autori sunt în principal arheologi „urbani”, preocupările lor fiind legate mai cu seamă de ceramică romană și mai târzie. Însă, olăria preistorică nu este complet diferită și problemele ei sunt aproximativ aceleași. De fapt, toată ceramică poate fi privită cu sentimentele diametral opuse ale dragostei și urii. Cele două simțăminte emoționale conduc ca, în primul caz, ceramicii să-i fie atribuite toate atuurile unui depozit de informații neobișnuit de bogat, pe când, în al doilea, astfel de materiale sunt văzute ca ceva foarte comun, care încetinesc ritmul săpăturii și „înghiț” în cadrul operațiilor ulterioare fonduri exagerate. În realitate, calea trebuie căutată între aceste două extreme, numai în acest mod fiind posibilă cu adevărat cunoașterea istorică, care să sprijine înțelegerea prezentului.

Introducerea mai are menirea să ne facă mai ușoară sistematizarea materialului cărții. Este interesantă, așa cum o prezintă autorii, împărțirea istoriei studierii ceramicii în: 1, a artei istorice; 2, a tipologiei; 3, contextuală, admitând că aceasta se caracterizează prin diversitate de cunoaștere și înțelegere, îmbrățișând totodată și studiile de tehnologie, etno-arheologie și de schimbare (sau de lipsă) a ceramicii, – totul tratat din puncte de vedere foarte diverse. Ne oprim la ultima fază, întrucât aceasta este cea în care ne situăm și pe deasupra se află în plină expansiune. Specific ultimei etape este

și deschiderea spre înglobarea continuă a unor noi subiecte de studiu, cum ar fi etnografia, tehnologia, arhometria și cuantificarea. Și lista rămâne deschisă.

Cartea de față – și trebuie să scoatem în evidență din nou aceasta – este foarte bine structurată, facilitându-ne ordonarea a ceea ce mulți dintre noi cunoaștem. De aceea, pe acest plan, ceea ce era oarecum neclar și amalgamat, chiar în cazul unui bun arheolog, în urma acestei apariții editoriale poate ajunge la o limpezire și sedimentare, impulsionând în acest chip exploatarea la maximum a tipului respectiv de descoperiri. Bogăția aspectelor sub care trebuie examinată ceramică este practic ineputabilă și acest lucru reiese cu pregnanță din studierea lucrării. Aparent, acest material arheologic nu ascunde prea multe informații, însă chiar categoria sa cea mai anostă a demonstrat în ultimele decenii, pe măsura evoluției tehnologiilor moderne, că este mereu capabilă să dezvăluie noi și pline de conținut date.

Simpla examinare a sumarului dezvăluie aproape în totalitate, așa cum arătam, problematica ridicată de ceramică. Ar fi prea facil să ne oprim asupra uneia sau alteia din chestiunile care ni se par mai însemnate. Iar, aceasta ar părea mai mult sau mai puțin subiectiv. Totuși, măcar unele din aceste aspecte care ne-au preocupat și pe noi, cu rezervele enunțate, pot fi amintite: Trebuie sau nu păstrată ceramică socotită inutilă sau care a fost studiată? Ce să computerizăm? Cum să organizăm informația? Cum să fie ilustrată, desenată, ceramică? Cum să fie păstrată? Care este standardul minim de publicare? Cum se fabrica ceramică?... ș.a.m.d. Este necesară studierea în amănunțime a volumului și abia după aceea vom putea afirma că, iată, lipsește ceva sau, mai degrabă, iată, la acest lucru nu ne-am gândit. În aceasta constă de fapt acțiunea stimulatorie a cărții: ne îndeamnă să reflectăm mai mult, mai profund și, îndeosebi, mai sistematic, cu toate urmările benefice, asupra acestei categorii de materiale.

Volumul se încheie cu un capitol de concluzii, care se referă la viitorul studiilor despre ceramică. Din păcate, exact acesta ni s-a părut și cel mai „subțire”, nu numai ca dimensiuni, ci și prin minimul de idei pe care-l vehiculează. În afară de creșterea și diversificarea gamei de aparatură și relansarea prin noi tehnologii sau metode a cercetării despre ceramică, autorii nu văd deocamdată ceva de perspectivă în acest domeniu. Însă, din punct de vedere psihologic, privind retrospectiv întreaga evoluție a acestor studii, lucrurile par pe deplin normale. Căci doar pe măsură ce progresul general tehnic era tot mai vădit și ceramică a căpătat noi valențe pentru cercetare. Deci, pe de-o parte noi nu suntem astăzi în stare să întrevădem toate direcțiile spre care se vor îndrepta studiile despre ceramică. Pe de altă parte, numai făcând bilanțul acestor cercetări devine posibilă surprinderea câtorva, din căile pe care a apucat-o „ceramologia”.

Volumul este însoțit de un bogat și bine reprodus material ilustrativ, ca și de numeroase exemplificări – „modele” pentru realizarea diferitelor tipuri de analize, fișe, evidențe etc. De asemenea, se remarcă bogata bibliografie anexată în finalul cărții, care este de un real folos pentru cei interesați – adevărat punct de pomire al oricărei investigații asupra ceramicii. Cartea este bine făcută și scrisă, sistematică, completă – pentru a nu reliefa decât calitățile sale majore și care o fac atât de utilă arheologilor și studenților.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

MARCEL OTTE, *Préhistoire des religions*, Masson, Paris-Milan-Barcelone-Bonn, 1993, 140 p. + 43 pl. dans le texte, bibliographie, index.

M. Otte est l'un des plus prolifiques paléolithiciens européens du moment, professeur à l'Université de Liège. Bien qu'il ait abordé avant tout l'aspect archéologique de la Préhistoire du Paléolithique, dans une discussion que j'ai eu au bord du Prut, à Mitoc, il affirmait que les manifestations magico-religieuses des communautés humaines préhistoriques l'ont attiré extrêmement, en prouvant une véritable passion pour leur étude. Ainsi, ce livre se constitue comme une „revanche” : comme un „pari” gagné avec soi-même.

L'ouvrage est d'une grande densité conceptuelle, les 127 pages de texte imprimant l'essentiel maxime de cette démarche, si complexe. M. Otte se relève le même fin analyste de quelques phénomènes subtils, dont l'existence ou, au moins, la probabilité, a été, en général, perdue en vue. La couche sémantique et sémiotique est d'une haute forme intellectuelle, l'auteur se prouvant dès le début un habile manieur des concepts. Il introduit pour la première fois – d'après nos connaissances – le concept de „préhistoire des religions” au lieu de celui unanime utilisé, de „religions de la préhistoire”. Aussi, on remarque le fait qu'à la différence des autres ouvrages similaires, caractérisés par une manière de présentation assez aride, M. Otte étale un style analytique, avec des illustrations expliquées (comme dans l'ouvrage de A. Leroi-Gourhan „Les religions de la Préhistoire”) fait qui apporte une nuance de concret dans une problématique relative abstraite.

L'ouvrage est structuré en 12 chapitres, en commençant avec une vue d'ensemble sur la problématique et les concepts, et finissant avec une analyse des prolongements historiques des „fondements préhistoriques”. M. Otte considère que sa démarche se situe entre l'anthropologie, l'histoire des religions et archéologie, un rôle prépondérant revenant au dernier (p. 14). En abordant un style polémique, l'auteur considère que l'ethnographie comparée, rejetée par A. Leroi-Gourhan, peut être acceptée, mais avec prudence (p. 13).

M. Otte saisit une caractéristique de l'art préhistorique – l'opposition entre l'homme et l'animal, entre le sacré et le profane, entre la raison et le chaos. Il considère que, le comportement religieux se justifie par trois composantes : convergence (réactions analogues dans situations analogues), immanence (concepts fondamentaux propres à l'esprit) et tradition (transmission dogmatique) (p. 15). On réalise, ainsi, une distinction entre la notion de sacré – comme sentiment individuel, „d'une vitalité anarchiques” – et celle de religion, caractéristique de la collectivité contenue dans „l'inertie des institutions” (p. 16).

De suite (chapitres II et III) sont évidenciés une série de comportements religieux – l'animisme, le fétichisme, le totémisme, le shamanisme, pour qu'après un bref chapitre consacré à la documentation archéologique, l'auteur commence l'étude des manifestations religieuses du sacré à l'austrolopathèque. On remarque les connexions qui sont faites en permanence entre les manifestations mythiques primordiales et leur évolution ultérieure dans les religions historiques : l'eau – élément actif dans quelques mythes cosmogoniques passe ses vertus au christianisme, par les pratiques du baptême (p. 28).

L'austrolopathèque représente une première étape dans l'étude des manifestations magiques religieuses. Le développement de l'encéphale favorise la mémorisation, la formation des concepts et leur intégration dans une démarche préventive : planification, prévision, explication. Ainsi, l'enchaînement de la taille des roches est mis en perspective de préméditation (p. 29). Cette activité a nécessité l'abstraction et la généralisation, la transmission des signes, un mode de communication. En ce sens, M. Otte considère que le langage évolue en même temps qu'avec l'intelligence technique, les manifestations visibles de la dernière étant une mesure du premier. Le langage, à son tour, est en étroite liaison avec les

manifestations magico-religieuses, en augmentant les moyens (p. 34, apud M. Eliade).

Dans le Paléolithique inférieur (chapitre IV) l'espace domestique s'organise, apparaissent des „murettes de protection” qui opposent l'extérieur et l'intérieur, comme le social s'oppose au privé (p. 40). L'auteur accorde une grande importance au sacré rituel, apparu à la suite de la „mort sanglante” des animaux, en le considérant présent dans les manifestations religieuses de tout le temps. D'ailleurs, il est la base du christianisme ; il s'agit probablement de la Sainte Eucharistie pendant la Sainte Liturgie chrétienne, qui a à la base le sacrifice du Christ.

Du Paléolithique moyen (chapitre V) date la conception du retour dans la terre, comme dans une matrice, suggéré par la position fœtale, idée perpétuée jusqu'aujourd'hui, dans le christianisme („terre es-tu, dans la terre tu retourneras”). La preuve de cette conception pourrait constituer l'existence des premiers enterrements bien organisés par les membres des communautés humaines préhistoriques, que „Préhistoire des religions”, illustre d'une façon si convaincante (Vébara, Shanidar IV, La Ferrassie, Le Moustier, Teshik-Tash, Le Moustier, Qafzeh).

Le Paléolithique supérieur (chapitre VI) implique, d'après notre avis, le saut de l'image sélectionnée (fossile), à celle créée par l'homme. D'après M. Otte, dans l'Aurignacien „l'image devient <<plate>> (donc plus conceptuelle) et schématique (donc plus intellectuelle)” (p. 64). Dans le Gravettien se manifeste la standardisation, le style des statuettes anthropomorphes féminines étant également identique d'un bout à l'autre de l'Europe. Il marque „l'aspect coercitif de la représentation sacrée : pas de fantaisie tolérée ni dans l'esprit ni dans la forme” (p. 67). M. Otte est d'accord avec A. Leroi-Gourhan, qui dit qu'en Magadalénien apparaît le mythogramme, où le sens donné par la situation, non par le déroulement linéaire (idéogramme) (p. 68).

Dans le Mésolithique (chapitre VII) on restitue à l'homme le visage, les forces surhumaines prenant la forme de l'homme. On donne une lutte entre l'inertie et l'émergence, entre le dogme et „le sacré individuel et créateur”, qui influence décisif les manifestations artistiques.

Toute l'époque néolithique est étudiée en cours de trois chapitres : Le Néolithique oriental (VIII), balkanique (IX) et occidental (X). Dans le premier, M. Otte considère que les crânes enterrés à l'entrée des habitats désignent la preuve de la propriété héréditaire et peut-être le culte des ancêtres (p. 85). Cela semble être aussi l'explication des représentations acéphales de Chatal Hüyük.

Les représentations animales sont dominées par les serpents, associés aux figures humaines, taureaux, félins, rapaces. La Tauromachie s'est maintenue jusqu'aujourd'hui – dans la corrida espagnole. À Chatal Hüyük la domination des félins par la déesse trônant de Chatal lui donne son rôle de calme maîtrise de la „bestialité agressive” (p. 86).

À Munhatta, en Israël, la statuette anthropomorphe est formée par divers volumes taillés, en suggérant „le cubisme” et, nous ajoutons, elle n'a rien de la souplesse des représentations cucuténiennes ?

Le chapitre consacré au Néolithique balkanique prouve aussi la connaissance des réalités du territoire roumain, même si l'interprétation des recherches n'a pas pu être approfondie en totalité. L'auteur apprécie des écrivains roumains, tel qu'il a fait tout au long de l'ouvrage, avec M. Eliade. Il considère que par l'apparition du temple l'autorité religieuse devient „pregnante” et „légitimée”, en introduisant aussi dans le plan du social une séparation entre le sacré et le profane. Le phénomène est illustré par les sanctuaires de Parța et Sabatinovka. Le temple atteste une délégation des fonctions religieuses par la société à une partie seulement de ses membres. Cela signifie l'abandon des rapports

directs de l'homme avec la divinité, mais, croit M. Otte, aussi „le moteur”, qui a poussé l'homme néolithique à son expansion.

L'auteur aborde aussi le phénomène des statuettes anthropomorphes de Cucuteni et Prékucuteni, en saisissant leur caractère stéatopigique et acéphale. Après notre avis, l'analyse des vases anthropomorphes, ou avec des traits anthropomorphes pourraient offrir à l'auteur de la „Préhistoire de religions” un vaste champ d'investigations et d'interprétations mystiques et religieuses.

M. Otte considère – et il a raison – qu'on peut parler d'un panthéon néolithique. Dans son opinion, l'apparition des couples de divinités – masculins et féminins – marque le début d'un rite collectif. Une importance particulière est accordée aux yeux apotropaique, où se concentre „l'intelligence et la force mystique” (p. 97).

Dans le chapitre consacré au Néolithiques occidental est recherché le phénomène mégalithique, comparé avec „le temps des

cathédrales”. Les images religieuses se rendent abstraites de nouveau au désavantage d'anthropomorphisme.

Enfin, dans le chapitre consacré aux „Prolongements historiques des phénomènes préhistoriques” étudiés, les comparaisons et les connexions discontinues de l'ouvrage deviennent explicites. L'auteur évoque des liaisons subtiles. Il considère qu'à la base du mythe du Minotaure est la conception préhistorique, relevée aussi par les représentations artistiques d'après lesquelles l'homme tire sa force vitale des animaux. On rencontre là même conception dans les représentations de quelques saints avec des cornes de cerf ou avec des cerf à côté. Le Mythe du Moïse, par lequel on renonce à l'image en faveur des symboles, marque le passage du figuratif à l'abstrait. Voilà, donc une oeuvre dense et pertinente, absolument nécessaire pour tous les préhistoriens.

VALENTIN-CODRIN CHIRICA

• • FICHES TYPOLOGIQUES DE L'INDUSTRIE OSSEUSE PRÉHISTORIQUE, UISPP, Commission de Nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique. Responsable: H. Camps – Fabrer. H. DELPORTE, J. HAHN, L. MONS, G. PINCON, D. de SONNEVILLE-BORDES, *Cahier I. Sagaies*; P. CATTELAÏN, *Cahier II. Propulseurs*, Aix-en-Provence, publications de l'Université de Provence, 1988, 70 file (= 139 p.) și 37 file (= 73 p.).

Alături de cele create de materialul litic, ceramică și metal, cercetarea preistorică a recunoscut și asimilat existența industriei ce are drept obiect prelucrarea materiilor dure animale – MDA (os, corn de cervidee, fildeș, dentiție, cochilii etc.) sau, cum este desemnată în mod tradițional și generic, industria osului. Cele mai numeroase și importante descoperiri au fost făcute cu deosebire în Franța, începând cu deceniul patru al secolului al XIX-lea; astfel, preocupările majore în domeniul studierii acestei industrii s-au manifestat constant aici și din ce în ce mai asiduu, iar contribuțiile cercetătorilor francezi primează și rămân de referință în plan european.

În contextul contemporan, necesitatea contactelor curente, a schimbului informațional prompt, a colaborării și conjugării eforturilor într-un cadru internațional organizat au impus materializarea ideii privind desfășurarea colocviilor rezervate industriei osului. La inițiativa dr. Henriette Camps-Fabrer (L.A.P.M.O. – C.N.R.S., Université de Provence, Aix-en-Provence) până acum au avut loc două astfel de manifestări științifice (1974 și 1976 la Sènanque – Vaucluse, Franța), a treia urmând să-și țină lucrările în mai 1993 la Treignes, Belgia. Cu ocazia primului colocviu a fost înființată „Comisia de Nomenclatură a industriei preistorice a osului”. Reunind ca membri permanenți preistoricieni consacrați, în majoritate francezi, dar beneficiind de colaborarea constantă și necesară a unui mare număr de cercetători vest-europeni, ea și-a fixat drept scop imediat elaborarea canoanelor cadrului metodologic general al analizei; eforturile demersului sunt subsumate stabilirii listelor tipologice și a clasificărilor crono-culturale. Astfel, în 1976 a fost lansat proiectul redactării fasciculelor de „Fișe tipologice ale industriei preistorice a osului”, coordonat de H. Camps-Fabrer și patronat din 1984 de Consiliul Internațional de Filosofie și Științe Umane al UNESCO și UISPP. Seria va cuprinde un număr de 16 caiete consacrate, în intenția autorilor, tuturor tipurilor de obiecte realizate din MDA, descoperite în Europa și databile din paleoliticul inferior și până în epoca metalelor inclusiv; un fascicul va fi rezervat problemelor tehnice: natura și structura MDA, proprietăți, procedee de debitaj și fasonare.

Diversitatea artefactelor din MDA nu permite adoptarea unor criterii omogene ale grupării lor, fapt oglindit în concepția caietelor; afinitățile morfologice primează, dar s-a recurs și la cele de ordin tehnic, decorativ și funcțional. În vederea evitării redundanței prin

analiza claselor de obiecte existente în mai multe epoci (vezi, spre exemplu, cazul străpungătoarelor) s-a renunțat la prezentarea cronologică, problemele de datare și încadrare culturală fiind discutate pentru fiecare tip în parte. Termenii tipologici utilizați sunt cei consacrați de tradiția cercetării; imprecizia și, uneori, inadecvarea lor se estompează prin preocuparea sistematică îndreptată spre definirea lexicului tipologic-descriptiv. Fiecare fascicul are o grilă solid stabilită, cuprinzând în primul rând fișa generală de introducere (tipărită pe hârtie de culoare roșie deschisă) care oferă: definiția globală, istoricul primelor descoperiri și expunerea sintetică a clasificărilor existente, descrierea metodelor de studiu și a convențiilor adoptate. Fișele specifice (tipărite pe hârtie albă) comportă prezentarea caracterelor fiecărui tip decelat: atribute definitorii, piesele princeps, cronologia și încadrarea culturală, repartiția geografică generală – fixată pe harta Europei, prezentarea eșantionului de referință și studiul său morfologic, morfometric – pe baza metodelor statistice, însoțit de traducerea grafică în numeroase tabele, diagrame, histograme, dendograme etc., precum și cel tehnic: materia primă, tehnicile de fabricare, formularea ipotezelor utilizării – susținute pe temeiul analizei urmelor de uzură și al experimentelor. Fișa, însoțită de ilustrația necesară (desene și foto), se încheie cu scurte concluzii și referințe bibliografice în completarea listei din fișa generală.

Publicat în 1988 și conținând zece fișe, caietul I este redactat de cinci autori diferiți (vezi *supra*) și se referă la vârful de lance (*pointe de sagaie*) atestată în culturile paleoliticului superior. La începutul secolului, clasificarea lor a permis definirea a două mari culturi în aria franco-cantabrică, aurignacianul și magdalenianul (Mortillet, Déchelette, Chauvet), ca și periodizarea celei din urmă (Breuil). Bibliografia fișei generale este foarte bogată, însumând 87 de titluri. Eșantionul de referință, consistent, cuprinde piese descoperite în Europa vestică și centrală. Analiza morfologică a caracterelor primare și secundare (în principal forma părții proximale) a condus la stabilirea a nouă tipuri, fiecare tratat într-o fișă specială. Urmează morfometria statistică exhaustivă și un detaliat studiu tehnic (fabricare, fixare în hampă, utilizare).

Caietul II, elaborat de P. Cattelain și publicat, de asemenea, în 1988, cuprinde șase fișe, fiind rezervat propulsoarelor. Atestate numai în paleoliticul superior – culturile solutreană și magdaleniană și denumite astfel încă din 1864 pe baza analogiilor etnografice,

aceste arme de aruncare sunt realizate din os, fildeș, corn de ren. Eșantionul de referință include 118 piese (dintre care 20 întregi) descoperite în Europa de vest; bibliografia utilizată numără 35 de titluri. Morfologia „cârlișului” și ornamentația au permis decelarea a cinci tipuri, pentru care găsim toate detaliile în fișele speciale. În privința rolului funcțional, acesta a putut fi precizat prin interpretarea urmelor de uzură la nivelul „cârlișului” și pe fața superioară a pieselor, prin luarea în considerare a paralelelor etnografice actuale sau subactuale (Asutralia, sud-vestul S.U.A., America Centrală și de Sud, eschimoșii) și prin foarte interesante și relevante reconstituiri experimentale. Din 1981, P. Cattelain a realizat și folosit mai multe replici ale unor propulsore paleolitice, reușind restituirea cinematicii specifice, evaluarea performanțelor, înțelegerea principiilor și parametrilor optimi ai fabricării; astfel, s-a constatat că proiectilul poate fi aruncat la o distanță de peste 100 m. Prin comparații etnografice se cunoaște că propulsorul se utilizează în general pentru a doborî prada situată la 10-25 m; în cursul experimentului, un proiectil de 150 g, armat cu un vârf de silex, a străpuns complet un caprîdeu, inclusiv prin oase. Comparabil cu lansarea din mână, viteza inițială a proiectilului și precizia tirului se triplează.

Exigențele actuale ale cercetării artefactelor preistorice din MDA reclamau în mod acut existența unor modalități de studiu clar stabilite, fondate pe descrieri omogene, obținute prin folosirea unui vocabular și a unor proceduri comune, totul disponibil într-o formă condensată, dar completă. Caietele de „Fișe tipologice...”, instrumente de lucru indispensabile și de referință, răspund pe deplin acestor deziderate. Ele sunt rezultatul unui remarcabil travaliu colectiv; prestigiul profesional al autorilor, coroborat cu lectura și

critica repetată în cursul ședințelor de lucru ale Comisiei de Nomenclatură le garantează calitatea științifică. În fapt, concepția de realizare a tipologiei și tratarea grupelor izolate sunt aplicabile la ansamblul produselor industriei MDA, indiferent de epocă sau de limite geografice. Fără îndoială, micile observații critice pe care le inserăm în încheierea prezentării de față nu ating valoarea și utilitatea seriei inițiate în 1988. Constatăm că eșantioanele de referință studiate nu includ, de regulă, decât piesele provenind din jumătatea vestică a Europei; lipsesc în mod sistematic descoperirile din sud-estul și estul continentului, în ciuda existenței și publicării lor, oferindu-se în acest fel o imagine incompletă a răspândirii unor tipuri, reflectând specificul regional. Faptul impiedică asupra exhaustivismului urmând în clasificări, lăsând în afara discuției materiale importante, fie prin ignorarea lor, fie prin neluarea în considerare datorită faptului că nu au fost încă studiate într-o manieră compatibilă cu grila „Fișelor...” Nu este mai puțin adevărat că în țările est-europene interesul pentru cercetarea sistematică a industriei MDA preistorice este încă la începuturi, lipsind lucrările speciale consacrate unor epoci, culturi, așezări sau tipuri de piese. Acesta este un deziderat pe care specialiștii din România trebuie să-l aibă în vedere și în prezent se înregistrează la noi unele eforturi, din păcate izolate. În sfârșit, tentativa editorilor de maximizare a manevrabilității conținutului caietelor prin tăierea pe foi volante numerotate separat și păstrate într-o mapă nu și atinge scopul, această soluție impunând practic reclasarea repetată a ansamblului; inconvenientul se poate remedia ușor prin legarea „clasică” a fișelor în volum sau perforarea standard pentru fixarea într-un clasor sau dosar.

CORNELIU BELDIMAN

MARIJA GIMBUTAS, *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe*, editor Joan Marler, Harper San Francisco, 1991, 529 p., 448 fig. și 24 pl. color.

În această lucrare de sinteză de mari proporții, întocmită de către Marija Gimbutas, profesoară emerită americană de arheologie europeană de la Universitatea din Los Angeles, autoarea a circa 20 cărți și a peste 200 articole pe teme din preistoria și istoria religiilor Europei, se scoate în evidență, pe baza unei bogate documentări interdisciplinare, pe de o parte nivelul înalt al dezvoltării vieții neolitice la care a ajuns societatea veche europeană între 6500 și 3500 î. de H. (date C_{14} calibrate), iar pe de alta declinul acesteia între 3500 și 2500 î. de H. (aceeași datare calibrată), pus în legătură cu pătrunderea dinspre est a unei populații de călăreți cu o structură total diferită economică, socială și ideologică, care treptat a contribuit la indoeuropenizarea vechii Europe. În acest context, autoarea nu împărtășește punctul de vedere potrivit căruia neoliticul (inclusiv eneoliticul) s-ar plasa înainte de civilizație (C. Renfrew), fiind vorba pentru această vreme, după opinia sa, de o autentică civilizație agrară dezvoltată pașnic, cu o ordine socială gynocentrică, respectiv matrică (nu neapărat matriarhală) și endogamă, reflectată în bogate manifestări de religie în jurul a diferite aspecte ale cultului Zeiței Mame.

Primele șase capitole ale cărții sunt dedicate începuturilor și dezvoltării agriculturii, precum și originii și evoluției, particularităților, răspândirii și cronologiei grupelor culturale din perioada 6500-3500 î. de H. din sud-estul și centrul Europei, Europa est-centrală, nordul Europei, Adriatica și Mediterana centrală și vestul Europei.

Astfel, în ceea ce privește începuturile și dezvoltarea agriculturii în Europa, autoarea nu este de acord cu conceptul de „revoluție” al lui V. G. Childe, întrucât procesul neolitizării Europei a fost, după opinia sa, mult mai complex, lung și neuniform, depinzând de variate condiții geografice și naturale. La fel, după autoare, nu se

poate aplica pentru toată Europa nici modelul biologic al difuzării. În această privință, se are în vedere pe de o parte procesul transformării culegătorilor de hrană în agricultori, iar pe de alta răspândirea prin migrații a primilor agricultori în vestul și centrul zonei Mediteranei, sud-estul Europei, îndeosebi în Grecia în jur de 6500 î. de H., precum și problema influențelor anatoliene în sud-estul Europei în mileniul al 7-lea î. de H.

În continuare, discutându-se șase grupe de culturi neolitice din sud-estul și centrul Europei (Sesklo, Starčevo-Criș, Karanovo, ceramica liniară, Bükki și Nistru-Bug), autoarea consideră că acestea, deși au tradiții culturale cu Anatolia, atestate însă acolo prin mult mai puține descoperiri, se remarcă prin creativitate în artă și în arhitectură, precum și prin capacitatea de explorare și de adaptare la condițiile mediului înconjurător. La acestea se adaugă apariția și înflorirea ceramicii, creșterea numărului de figurine antropomorfe și zoomorfe, precum și apariția atelierelor și templelor, care, asociate cu diferite categorii de divinități, au servit pentru o varietate de funcții.

O atenție deosebită este acordată originii, evoluției și particularităților civilizațiilor est-centraleuropene, respectiv Danilo-Hvar în Dalmația, Butmir în Bosnia, Vinča în Balcanii centrali, Tisa cu trei grupuri (Gorzsza, Herpaly și Csöszhalom) în bazinul Tisei, Lengyel în bazinul Dunării Mijlocii și nordul Europei centrale, Boian în regiunea Dunării Inferioare, Karanovo-Gumelnița în Tracia și estul Macedoniei, Petrești în Transilvania, Cucuteni în Moldova și vestul Ucrainei și Nipru-Donet în Ucraina. În afara de acestea, sunt discutate mișcările etnice, metalurgia aramei (minele de cupru de la Rudna Glava și Ai-Bunar), meșteșugurile (inclusiv rolul femeii în producerea ceramicii), atelierile de ceramică pentru temple ș.a.

În ceea ce privește problema orașelor, la care se referă autoarea pentru civilizațiile Karanovo-Gumelnița și Cucuteni-Tripolie, admitând orașe mici pentru unele *tell-uri* din Bulgaria (Polyanica, Ovčarov) și orașe mari în vestul Ucrainei (Majdănețk, Dobrovody, Tallianka) și nordul Republicii Moldova (Petreni), acestea din urmă mult discutate de arheologii ucraineni, considerăm că, în stadiul actual al cercetărilor, în afară de folosirea metodelor moderne de prospectare și investigare (aerofotometrie și pentru rezistivitatea solului), se impune intensificarea cercetărilor prin săpături exhaustive. În acest fel s-ar permite de a se trage concluzia că este vorba de așezări protourbane sau cel puțin de tendințe către urbanizare, care au încetat să se manifeste după eneolitic din cauza climatului sau a unor condiții, care nu s-au putut încă preciza. În această privință, cum s-a arătat de V. G. Childe, J. Mellaart, C. Renfrew, V. M. Masson ș.a. pentru noțiunea de oraș sau de proto-oraș, ceea ce contează nu este numai un număr mare de locuințe și locuitori, de construcții de mari dimensiuni și de amenajări de interes comun, ci și de anumite funcții caracteristice pentru așezările urbane.

În capitolul privitor la nordul Europei, autoarea se ocupă în mod special de cultura paharelor în formă de pâlnie (*Trichterbecherkultur*), cu mai multe grupe regionale, la geneza căreia consideră că au participat, pe lângă substratul mezolitic Ellerböck-Ertebölle, culturile Lengyel și a ceramicii liniare târzii. Forma triunghiular-trapezoidală a mormintelor lungi din aria acestei culturi amintește, după autoare, atât locuințele triunghiulare de tip Brzesce Kuyawski din vestul Poloniei, care au precedat cultura paharelor în formă de pâlnie (*Trichterbecherkultur*), cât și triunghiul pubian al Zeței, ceea ce ni se pare mai greu de acceptat. Tot în acest capitol sunt discutate și supraviețuirile locale ale culturilor mezolitice baltice, respectiv Nemunas, dintre Vistula Inferioară și sudul Lituaniei, și Narva, dintre coasta de sud a Mării Baltice și Golful Finlandei.

Din nordul Europei se trece în sudul acestui continent, prezentându-se originea, evoluția și particularitățile culturilor neolitice dintre mijlocul mileniului al 7-lea și prima jumătate a mileniului al 3-lea î. de H. de la Adriatică și din centrul Mediteranei, respectiv din sudul Italiei (Tavoliere, Materano și Sicilia) – la unele cercetări participând și autoarea –, Sardinia, Corsica și arhipelagul Malta, acesta din urmă cuprinzând în afară de Malta și Gozo și alte trei insule mai mici. Cu acest prilej, autoarea a considerat că șanțurile de apărare ale așezărilor din sudul Italiei ar fi servit nu numai ca protecție contra animalelor sălbatice, ci și pentru scurgerea și colectarea apelor de ploaie. De asemenea, a scos în evidență unele specii ceramice din sudul Italiei (Jigulina și Diana sau Bellavista), scenele de dansuri rituale de pe unele vase pictate, sculpturile din marmură și alabastru și mormintele subterane cu o cameră sau cu un plan mai complex din Sardinia și Corsica, precum și sanctuarele din peșteri, mormintele și hypogeele săpate în stâncă și în deosebi arhitectura din piatră din Malta, ilustrată prin unele temple mari și cu inventar bogat (Tarxien, Gozo, Hagar, Qim ș.a.). În legătură cu acestea din urmă, autoarea, pornind de la constatarea că templele sunt de obicei perechi, presupune că cel mai mare era în legătură cu Zeița Mamă, iar cel mai mic cu fiica familiei divine sau că ambele ar putea corespunde la două surori, ca probabil unele reprezentări plastice cu două capete din Anatolia (Çatal Hüyük) și sud-estul Europei (Gomolava), ori să reprezinte două aspecte diferite ale aceleiași divinități; simbolizând tinerețea și maturitatea ori moartea și regenerarea. Aceste sugestii ar putea fi eventual reținute și pentru alte descoperiri de statuete neo-eneolitice sau construcții de cult cu două capete din alte regiuni ale Europei, inclusiv din spațiul carpato-dunărean.

Această parte a lucrării se încheie cu un capitol mai mare privitor la neoliticul din vestul Europei, respectiv din Spania, Portugalia, Franța, Elveția, nordul Italiei, Anglia și Irlanda, în care autoarea ia în considerație pentru procesul neolitizării atât fondul local din epipaleolitic și mezolitic, cât și influențele din afară, în deosebi din centrul Europei, scoțând în evidență particularitățile culturilor din

acest spațiu, în special ale marilor monumente din piatră și pământ, ilustrate prin construcții megalitice și funerare.

În ceea ce privește neoliticul timpuriu din vestul Mediteranei, corespunzător etapei ceramicii cardiale, se folosește noțiunea de mezoneolitic, prin care se subliniază succesiunea culturală dintre mezolitic și neolitic, neolitizarea populației mezolitice având loc, după autoare, printr-un proces de aculturație de lungă durată. În continuare, pentru perioada postcardială, corespunzătoare neoliticului mijlociu și târziu, sunt prezentate particularitățile civilizațiilor Chassey din Franța, Cortaillod din Elveția și estul Franței și a vaselor cu gură pătrată din nordul Italiei, precum și ale unor megalite din Franța și Peninsula Iberică.

O atenție deosebită este acordată și neoliticului din Anglia și Irlanda. Astfel, se discută cu predilecție incintele cu 1-4 întărituri concentrice, interpretate ca locuri pentru adunarea comunității, probabil pentru îndeplinirea ritualurilor și schimburilor, faimoasele monumente de la Stonehenge, Avebury și Woodlege, puse în legătură cu observații astronomice și din domeniul meteorologiei, minerele de silix, căntrele de producere ale potoarelor de autoare, ca și de alții, drumurile din zonele mlăștinoase și marea diversitate a monumentelor funerare colective, precum și apariția către mijlocul mileniului al 4-lea î. de H. a mormintelor individuale în cutii de piatră sub mobile rotunde. Acestea din urmă, cu analogii în regiunile Rinului și ale Dunării Superioare, sunt considerate de autoare, ca și de alții, ca aparținând unei populații intruse, caracterizată prin sisteme sociale, practici religioase și rituri funerare deosebite.

În capitolul următor, al șaptelea, privitor la religia Zeițelor, temă tratată de autoare în mod special în monografia „The Language of the Goddess”, cu un cuvânt înainte de Josef Campbell (editori Harper și Row, San Francisco, 1989), precum și în alte lucrări ale sale din acest dificil și complex domeniu, în care, pe baza cercetărilor interdisciplinare (mitologie comparată, izvoare vechi istorice și lingvistice, folclor și etnografie istorică), s-a străduit să descifreze, printre altele, semnificația magico-religioasă a motivelor decorative de pe ceramică neolitică (inclusiv a complexului Cucuteni-Tripolie). Din acest punct de vedere, în ciuda rezervelor față de unele interpretări din lucrarea sa anterioară din 1974 relativ la Zeița șarpe, care poate fi în același timp și Zeița-pasăre sau privitoare la cercurile imprimate ori pictate ca reprezentând „ou” din care se naște viața (vezi VI. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, p. 30), lucrările respective completează, în general, în mod sugestiv cunoștințele în acest domeniu din unele lucrări anterioare ale arheologilor români și străini. În această privință, prezintă interes interpretările date de autoare semnificației motivelor decorative pictate, incizate, adâncite sau canelate de pe ceramică și plastică, considerate ca reprezentând atât pe Zeița Mamă, simbol al nașterii, morții și reînnoirii întregii vieți pe pământ și în cosmos, cât și animalele, plantele și alte elemente ale naturii care o însoțesc, simbolizând la rândul lor, după opinia sa, ciclurile vieții, morții și regenerării omenirii și naturii.

În capitolul respectiv din lucrarea sa din 1991 sunt evidențiate simbolurile religioase și abstracte pentru variatele aspecte și funcții ale Mării Zeițe a-tot-generatoare din paleolitic și neolitic. În acest context, după opinia sa, numărul mai mare al simbolurilor religioase din neolitic, odată cu învenția ceramicii, a oferit posibilitatea pentru descifrarea iconografiei Mării Zeițe, fiind chiar o cheie pentru înțelegerea religiei din paleolitic, mai ales că multe imagini din această epocă s-au continuat în neolitic. În legătură cu figurinele din neolitic, din care cele mai multe sunt feminine și numai puține masculine, s-au deosebit cel puțin 20 tipuri de figurine feminine, diferite prin atitudini, particularitățile feței, mâșii, coafurii, podăbe, conturul corpului și simboluri asociate. Autoarea analizând aceste figurine, întâlnite pe altare din temple, platforme deschise în locuri pentru ofrande, peșteri, morminte sau depozitate în vase, ca și imaginile în relief ori pictate pe pereții templelor și ai peșterilor, precum și de pe vase, stabilește categoriile, funcțiile și simbolismul Zeițelor, respectiv ale Zeiței generatoare, dătătoare de viață și stăpâna

animalelor și plantelor, Zeiței agriculturii, Zeiței-pasăre și simbolurile ei, Zeiței-șarpe, Zeiței morții și regenerării. De asemenea, deosebește și diferite tipuri ale divinităților masculine, respectiv ale vegetației, phallici ori în formă de șerpi, centauri sau paznici ai naturii sălbatice. La acestea se adaugă considerațiile sugestive ale autoarei în legătură cu unele temple și modelele lor din mileniiile 7-3 î. de H., sanctuare din nordul Europei în mileniiile 4 și 3 î. de H., practici funerare ilustrate prin unele morminte individuale și colective, și privind simbolismul regenerării în mormintele megalitice din vestul Europei.

În capitolul următor, al optulea, relativ la scrierea sacră, autoarea consideră că, în Europa Veche, din semnele abstracte ca simboluri religioase s-a dezvoltat scrierea sacră pe obiecte religioase, cu circa 2000 ani înainte de scrierea din Sumer, pentru comunicarea dintre indivizi și zeiță și nu ca în Sumer pentru scopuri economice, juridice sau administrative. Scrierea aceasta sacră (pictografică), identificată în circa 100 situri arheologice, îndeosebi din aria civilizațiilor Vinča (căreia i se atribuie și plăcile cu semne de scriere de la Tărtăria și nu Vinča-Turdaș), Tisa și Karanovo, reprezintă, după opinia sa, o particularitate universală a culturilor dezvoltate din mileniiile 6 și 5 î. de H. din Europa Veche. În această privință, sunt sugestive comparațiile autoarei ale semnelor de scriere veche europeană cu cele din scrierea liniară A din Creta (fig. 8/22) și din sistemul clasic cipriot (fig. 8/23). De asemenea, prezintă interes și constatarea sa potrivit căreia scrierea respectivă dispăre în perioada 4300-4000 î. de H., în urma pătrunderii păstorilor indoeuropeni din sudul Rusiei, ea supraviețuind doar în aria egeană, în scrierile minoiană și cipriotă, datorită faptului că aici vechea civilizație europeană a durat mai mult de două milenii decât în aria danubiană a Europei.

În continuare, autoarea, ocupându-se de structura socială a neoliticului, consideră că societatea neolitică din Europa Veche a fost matrișcă, ca și în China, Tibet, Egipt și Orientul Apropiat. În această privință, în cadrul societății Europei Vechi, cu structura matrișcă și organizată în jurul unui templu, femeia, după opinia autoarei, deși avea un statut mai ridicat în viața religioasă, nu a exercitat o conducere autocratică, ca de altfel în toată Lumea Veche, în care sexele erau egale și nu ierarhizate, femeia conducând, prin eficacitate, în locul bărbatului. Această structură socială, după autoare, se reflectă cu precădere în neoliticul din sud-estul și centrul Europei, pentru care există date mai concrete despre structura satului

și locuințe, precum și în mormintele din aceste spații și de mai departe din vestul Europei.

În fine, în ultimul capitol, al zecelea, al acestei lucrări, se tratează despre sfârșitul Europei Vechi, respectiv despre procesul complicat de transformări, în urma intruziunii păstorilor din stepa nord-pontică, care a condus la indoeuropeanizarea Europei. În acest context, pe baza datelor arheologice, lingvistice și mitologice, se scoate în evidență contrastul dintre structurile deosebite sociale, economice și ideologice ale vechilor europeni pașnici, sedentari și matrișinari și cele ale războinicilor călăreți înarmați, cu mare mobilitate, patrulinari, cu economie pastorală, agricultura primitivă și sezonieră, așezări temporare, ierarhie și rituri funerare deosebite. În ceea ce privește aceștia din urmă, autoarea discută legăturile Europei Vechi cu cultura curganilor de la Volga-Ural și regiunile nord-pontice, deosebind trei valuri de infiltrație cu populații diferite de stepă, dintre care primul între 4400 și 4300 î. de H. (= Yamnă veche), care a avut ca efect hibridarea a două sisteme diferite de cultură, al doilea în jur de 3500 î. de H. (cultura Mikhailovka I sau Maikop), când a avut loc tranziția la sistemul patrulinar și patriarhal, și al treilea curând după 3000 î. de H. (= Yamnă târzie), datorită căruia s-au produs noi transformări etnice, odată cu migrația indoeuropenilor din centrul Europei către centrul Baltice și centrul Rusiei, sudul Scandinaviei și Grecia.

Paralel cu ultimele două valuri din estul Europei a avut loc migrația populației de războinici călăreți din vestul Europei, aparținând civilizației paharelor în formă de clopot, care, după autoare, reprezintă cea mai mare și ultimă migrație din estul Europei centrale și vestul Europei, vestul Mediteranei și Insulele Britanice.

Consultarea acestei lucrări de mari proporții este facilitată de rezumatele de la începutul capitolelor și concluziile de la sfârșitul multora din ele, notele pe capitole, glosarul culturilor și al siturilor majore, glosarul de termeni tehnici, 35 tabele și diagrame ale datelor radiocarbon, cu indicațiile privitoare la situl arheologic, laboratorul și numerele analizelor, datele C_{14} înainte de actual (BP) și calibrate (maximum și minimum) î. de H. (BC), ilustrațiile (desene, foto și figuri color) cu indicarea surselor pe capitole, bibliografia (lucrări generale, rapoartele săpăturilor majore, cataloage și unele studii) în ordine alfabetică și indicele general.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

MAREK GEDL, *Die Vorlausitzer Kultur, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XXI, 2. Band*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1992, 110 p. + 30 pl.

Apărută în renumita colecție *Prähistorische Bronzefunde* (inițiată de către Herman Müller-Karpe și condusă astăzi de Albrecht Jockenhövel și Wolf Kubach), lucrarea de față prezintă o cultură din epoca bronzului mijlociu, atestată în Europa Centrală.

Cultura Pre-Lausitz este delimitată foarte clar din punct de vedere spațio-temporal încă din paginile *Introducerii și Istoricului cercetărilor* (primele două capitole ale lucrării): s-a dezvoltat în Silezia superioară și inferioară, regiunile nord-vestice ale Poloniei Mici, Polonia Mare, regiunea Kujavia, precum și în estul Saxoniei și Brandenburgului. Într-un alt volum consacrat aceleiași culturi (*Kultura przedłużycka*, 1975), Marek Gedl – profesor la Universitatea Jagiellonă din Krakowia – stabilește cele trei faze ale culturii Pre-Lausitz: o fază timpurie (datată la începutul perioadei mijlocii a bronzului = B I după cronologia Reinecke), o fază clasică (perioada mijlocie a epocii bronzului = între B 2 și C) și o fază târzie (începutul ultimei perioade a bronzului = între C și începutul lui D).

Cultura Pre-Lausitz a luat naștere ca urmare a bulversării culturilor bronzului timpuriu din această regiune (Aunjetitz, Iwno) și a pătrunderii purtătorilor culturii mormintelor tumulare, care a ocupat un spațiu mult mai vast (întinzându-se și în zona Dunării mijlocii). Din această cauză, nu puțini au fost cercetătorii tentați să considere cultura Pre-Lausitz o anexă a culturii mormintelor tumulare. Cu toate că, într-adevăr, cultura Pre-Lausitz nu și-a pierdut nimic din caracteristica principală a culturii mormintelor tumulare în nici una din fazele existenței sale, profesorul Gedl arată că ea păstrează un caracter de sine-stătător, atât printr-o interferență timpurie cu cele care o precedă (Iwno și Kujavia, Aunjetitz în Silezia și Polonia Mare), cât și prin formele tipice de materiale și așezări prezentate.

După o sumară analiză a izvoarelor, în care subliniază caracterul nesistematic și incomplet al cercetării mormintelor și așezărilor, savantul polonez înfățișează principalele tipologii de obiecte aparținând culturii Pre-Lausitz. Acest inventar va fi reluat într-un alt capitol, consacrat așezărilor, stabilindu-se formele locale

caracteristice și importurile. În primul rând, există anumite tipuri de ace (fie cu cap semisferic, fie cu urechi), precum și de arme (pumnale, securi de luptă) și obiecte de podoabă, care atestă o continuitate a metalurgiei locale, atât din punct de vedere tehnologic, cât și stilistic. De asemenea, se constată frecvente importuri de arme (pumnale, săbii, securi) din regiunea Dunării mijlocii (cultura Pilly). Ceramica pre-lausitziană este lucrată cu mâna și are ornamente realizate prin impresiuni cu șnurul, cu paie sau cu degetul. Dintre formele specifice, demne de reținut sunt vasele cu pântece, fără torți, sau oalele cu profil în formă de S.

Mormintele culturii Pre-Lausitz sunt cele mai bine cunoscute, dar au fost incomplet cercetate, deși există cimitire foarte mari (cel de la Biechla, cu 30-40 de tumuli). Înhumarea reprezintă principalul rit funerar, utilizat mai ales în ultimele două faze ale culturii, deși a fost practicat încă din faza timpurie. Cu toate acestea, nici incinerarea nu dispăre complet, fiind înregistrată mai cu seamă în fazele timpurii (în Silezia de sud). Unele incinerări s-au realizat doar parțial, înainte de înhumare. S-au surprins urmele câtorva edificii de lemn, unele pentru a întreține cultul morților, altele doar pentru a susține sicriul. Ringurile de piatră și șirurile de pietre, ce iradiază dintr-un punct central, au fost interpretate ca aparținând, fără dubii, unor manifestări privitoare la cultul soarelui. În cadrul inventarului din morminte (ceramică, ace, arme, podoabe), modul de producere a unor piese indică practicarea aceluiași cult solar (motivele de la mânerul unor arme sau unele capete de ace), care avea o largă răspândire la comunitățile epocii bronzului.

După o trecere în revistă a depozitelor, care arată clar caracterul războinic al societății culturii Pre-Lausitz, autorul efectuează și o analiză a așezărilor corespunzătoare acestora. Deși sumar săpate, acestea oferă imaginea unei societăți pastorale inițial (în faza timpurie și în prima parte a celei clasice), care mai apoi se sedentarizează, deși păstrează în continuare ca ocupație preponderentă creșterea vitelor. Inventarul așezărilor a scos, de asemenea, în evidență amploarea luată de metalurgia locală, fondată pe existența materiilor prime și cerută de necesitățile crescânde.

În ultimul capitol (*Caracteristici ale culturii Pre-Lausitz*), profesorul Gedl sintetizează capitolele anterioare, subliniind că trecerea la cultura Lausitz s-a făcut în chip fluent, prin evoluție, și nu prin penetrări violente ale altor populații, oferind exemple tipologice care atestă cu certitudine aceasta.

Cea mai mare parte a cărții este rezervată inventarului descoperirilor (grupate minuțios pe categorii: morminte, așezări, depozite, descoperiri izolate), două indexuri (autori și nume de localități), precum și 30 de planșe cuprinzând inventarul material al culturii Pre-Lausitz.

Deși reflectă stadiul cercetării, unele aspecte rămânând a fi elucidate în viitor, lucrarea lui Marek Gedl reprezintă o contribuție de cea mai mare însemnătate pentru cunoașterea bronzului mijlociu central-european și, implicit, un valoros punct de reper pentru cercetarea de specialitate românească.

LUCREȚIU MIHAILESCU-BÎRLIBA

PETRE I. ROMAN, ANN DODD-OPRIȚESCU, PÁL JÁNOS, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Internationale Interakademische Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien. Bd. IV. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1993, 270 p., 18 fig., 165 pl. și 4 pl. suplimentare.

În Editura de renume mondială Philipp von Zabern din Mainz a apărut recent, în condiții grafice excelente, volumul redactat de Petre I. Roman, în colaborare cu Ann Dodd-Oprițescu și Pál János, precum și cu Ioan Emödi, Gheorghe Lazarovici și Simion Gavrilă, conținând contribuții la problematica ceramicii decorată cu șnur din sud-estul Europei. Volumul acesta, editat de prof. dr. Harald Hauptmann, directorul Institutului de pre- și protoistorie al Universității din Heidelberg și având ca redactor pe prof. dr. Schrickel Waldtraut de la același Institut, este o a treia monografie publicată de Comisia Internațională Interacademică pentru Preistoria Balcanilor din cadrul Academiei de Științe și Litere din Heidelberg, care a finanțat tipărirea lui.

Conținutul volumului, judicios întocmit, corespunde, prin contribuțiile aduse, titlului din pagina de gardă și nu aceluia de pe copertă, respectiv *Schnurverzierte Keramik Südosteuropas*, care ar fi impus un alt plan de abordare a problemei, mai greu de realizat, fără de studii pregătitoare pentru diferitele zone ale spațiului sud-est european. În acest fel descoperirile de la Lelicești-Muntele cu Piatră (jud. Harghita), ocupând cea mai mare întindere în lucrare, în comparație cu alte descoperiri, își găsesc locul în partea a doua și nu la început, împreună cu altele, pe zone, dacă titlul lucrării ar fi fost cel de pe copertă.

Pentru realizarea unei lucrări de asemenea amploare a fost necesară o documentare bogată în Grecia, Bulgaria, Ungaria, fosta Iugoslavie, Slovacia și România, efectuată de P. I. Roman prin numeroase călătorii de studii, finanțate cu precădere de Fundația Humboldt și Filiala din Atena a Institutului Arheologic German. Cu prilejul acestor deplasări s-a efectuat de autor și cea mai mare parte a ilustrației din acest volum.

Manuscrisul lucrării, conținând patru părți, a fost încheiat în 1984, adăugându-se apoi în partea a treia cele mai noi descoperiri de ceramică ornamentată cu impresiuni de șnur din România.

Cum este și normal, lucrarea începe cu un istoric succint al cercetărilor cu privire la această specie ceramică din sud-estul Europei, luându-se poziție critică față de unele teze exprimate în acest domeniu. În acest context, autorul, încă din prefață, scoate în evidență colaborarea sa fructuoasă cu Muzeul din Miercurea Ciuc, precum și îndemnul din partea prof. dr. H. Behrens din Halle. De asemenea, a ținut să deosebească, încă de la început, cele trei categorii de decor cu impresiuni de șnur, respectiv șnur înfășurat (*Wickelschnur*), răsucit (*gedrehte Schnur*) și fals (*falsche, unrechte Schnur*), la care adaugă ceramica încrustată cu alb în impresiuni de șnur (*inkrustierte Keramik auf Schnureindrücken*), categorii menționate curent în această lucrare.

Totodată, în legătură cu cronologia și periodizarea acestei specii ceramice din sud-estul Europei, autorul a deosebit patru perioade. Prima dintre acestea, corespunzătoare în general cu etapa de sfârșit a Eneoliticului, se încheie odată cu sfârșitul civilizațiilor Cucuteni și Cemavoda I. În cea de a doua, corespunzătoare perioadei de tranziție de la Eneolitic la epoca bronzului și căreia îi aparțin civilizațiile Cemavoda III și II, amforele sferice și Rachmani-faza târzie, a avut loc trecerea de la Helladicul timpuriu I la Helladicul timpuriu II, evoluția ei încheindu-se în același timp cu apariția Thessalianului timpuriu II, sfârșitul Troiei I și răspândirea spre sud a civilizației Cemavoda II. La rândul ei, în cea de a treia perioadă, considerată „clasică”, corespunzătoare civilizațiilor Helladicului timpuriu II, Thessalianului timpuriu I, Coțofeni, Baden, Kostolac, Vučedol, Ezeró, Ezerovo, Dikili-Tash, Sitagroi Va-Vb, Glina (fazele 1-3), Schneckenberg A-B; Lelicești ș.a.; apar noi grupe etnoculturale cu caracteristici ale Bronzului timpuriu. În fine, perioada

a patra, finală, corespunzătoare orizonturilor Glina-târzie (faza Ostrovu Corbului), Bela Crkva, Ezero I-III și Helladicul timpuriu III, este urmată, la granița dintre perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului din sud-estul Europei, de elemente considerate epi-șnurceramice.

În continuare, în această primă parte a lucrării sunt discutate unele aspecte în legătură cu problematica ceramicii ornamentată cu șnur din cele patru perioade. Astfel, în ceea ce privește prima perioadă, se discută de A. Dodd-Oprîșescu particularitățile decorului cu șnur din civilizația Cucuteni, în raport cu ceramica de tip Cucuteni C, precum și din civilizația Cemavoda I, neexcluzându-se posibilitatea ca cele mai vechi dovezi de ceramică decorată cu șnur să aparțină acestei din urmă civilizații. La rândul lui, P. Roman se ocupă de particularitățile speciei din ariile de răspândire ale civilizațiilor Ariușd, Sălcuța, Bodrogkeresztúr, Suplec-Bakamogumno și Lasinja-Vaiska. Relativ la civilizația Ariușd, avem de observat că rămâne să fie confirmată sau infirmată, prin descoperirile ulterioare, opinia autorului, potrivit căreia această civilizație ar fi durat cel mult până la începutul fazei Cucuteni A-B și că ceramica de tip Cucuteni C (cu fals șnur) și pictată de tip Cucuteni B s-ar explica prin prezența unor așezări independente sau prin infiltrații într-un mediu post-Bodrogkeresztúr, respectiv de tip Herculană-Cheile Turzii. În această privință amintim că, pe lângă elementele de tip Cucuteni A-B, semnalate mai de mult la Ariușd, prin noile săpături de la Ariușd și Malnaș-Băi și a cercetărilor efectuate și în alte localități din aria de răspândire a civilizației Ariușd din sud-estul Transilvaniei s-a identificat de E. Zaharia, Z. Székely, A. László ș.a., în afară de ceramica din faza Cucuteni A₃, și o alta tipică fazelor Cucuteni A₁, A-B, B și Petrești, precum și de tip Cucuteni C, prin care se poate deduce evoluția ceramicii de tip Ariușd în raport cu aceea a civilizațiilor Cucuteni și Petrești.

În perioada a doua a ceramicii decorată cu șnur, mijlocie, pătrunderea, după autor, a unor noi grupe etno-culturale a contribuit pe de o parte la încetarea evoluției complexului Cucuteni-Tripolie, iar pe de alta a provocat parțial dislocarea populației Cemavoda I. În cadrul acestei perioade sunt discutate unele probleme ale speciei din complexul Horodiștea-Erbiceni, grupul Foltești și civilizațiile amforelor sferice și Cemavoda II și III, autorul exprimându-și punctele sale de vedere, care nu coincid întotdeauna cu ale autorilor săpăturilor de la Erbiceni și Foltești. Astfel, autorul comparând speciile ceramice cu șnur, pictată și cu brâu în relief din așezarea de la Horodiștea cu acelea din așezarea de la Târpești, numai cu brâu în relief, nu poate admite că toate aceste specii ceramice datează din același timp în așezările de la Erbiceni și Foltești. De asemenea, în ceea ce privește grupul Foltești, autorul nu este de acord cu existența unui singur nivel de locuire, constatată prin reluarea săpăturilor de la Foltești, după ce inițial fuseseră sesizate două asemenea nivele, invocând în sprijinul existenței a trei faze succesive, respectiv Foltești I, II și III, atât gropile care întretaie sau suprapun alte gropi ori sunt adâncite în locuințe, cât și cele patru mari specii ceramice cu forme și decoruri proprii, cu analogii în ceramica civilizațiilor Usatovo și Horodiștea-Erbiceni, Cemavoda II, Ezero și Ezerovo și a amforelor sferice și care nu s-au întâlnit împreună în complexe închise în așezarea de la Foltești. După părerea noastră, pentru confirmarea celor trei faze, respectiv Foltești I, II și III, postulate deocamdată mai mult tipologic decât stratigrafic, sunt necesare noi săpături în așezarea de la Foltești. În ceea ce privește civilizația Cemavoda III, care, după autor, reprezintă o sinteză a civilizației Cemavoda I cu elemente locale, este, cel puțin în parte mai veche decât așezarea Ezero. În fine, în concluziile privitoare la perioada mijlocie a ceramicii decorată cu șnur, se susține de autor, în mod sugestiv, printre altele, că stilul Gorodsk-Usatovo s-a format în zonele periferice și parțial în afara complexului Cucuteni-Tripolie, de unde a pătruns în spațiul civilizației Cucuteni, în urma presiunii civilizatei amforelor sferice și a purtătorilor civilizației mormintelor tumulare nord-pontice, punând capăt acolo civilizațiilor Cucuteni și Cemavoda I.

În ceea ce privește perioada a treia („clasică” sau târzie) a acestei specii, după autor, îi aparțin cercurile de civilizație balcanică și est-central european, vest-pontic, central românesc, est-carpatic, Ezero și din Grecia (Macedonia și Thessalia), care cuprind mai „multe complexe, civilizații și grupuri” cu ceramică decorată cu șnurul.

Astfel, cercul de civilizație balcanic și est-central-european este ilustrat prin grupele Orlea-Sadovec, care nu este exclus să reprezinte, după autor, o fază în evoluția grupului Celei, în legătură – acesta din urmă – cu civilizațiile Ezero, Cemavoda III târzie și Coțofeni, precum și prin civilizațiile Coțofeni (fazele II și III), Baden și complexul Kostolac și Vučedol, întrepătrunderea dintre cele trei civilizații, respectiv Coțofeni, Kostolac și Vučedol, în zona Porților de Fier, putând lămuri, după opinia sa, originea ceramicii decorată cu șnur din estul Europei centrale, zonă care cultural a fost puternic influențată de civilizațiile Kostolac și Vučedol.

Cercului vest-pontic, constituit, după autor, pe baza civilizației Cemavoda II și a elementului vest-anatolian, îi aparțin așezarea culturii Ezerovo cu ceramică de tip sau de tradiție Cemavoda IIB, precum și mai multe morminte, așezări și descoperiri izolate. În legătură cu aceste din urmă descoperiri, autorul revine asupra așezării de la Foltești, considerând că cele mai multe fragmente ceramice cu șnur de aici aparțin celei mai vechi locuiri, de caracter Usatovo, plasându-se la începutul perioadei mijlocii a acestei categorii, iar ceramica cu brâu în relief și unele forme de vase ilustrează o fază finală din această așezare.

La rândul său, cercul cultural din centrul României, datat de autor între sfârșitul fazei Coțofeni I și începutul civilizației Monteoru, este atestat prin civilizațiile Glina, cu ceramică cu șnur, numai excepțional Zăbala, probabil mai veche decât Schneckenberg A, fiind foarte posibil în legătură cu grupul Jigodin, căruia îi aparține majoritatea ceramicii decorată cu șnur din sud-estul Europei. La acestea se adaugă, după autor, mormintele de la Brăduț și Ereteghin (jud. Covasna), ultimul nefiind exclus să dateze dintr-o perioadă post-Schneckenberg B, precum și specia cu șnur din bazinul Onești (jud. Bacău). În legătură cu aceasta din urmă, sunt menționate descoperirile de șnurceramică din așezarea de la Bogdănești, care, după autor, este mult mai tânără decât așezarea de la Foltești și mai veche decât așezarea Monteoru.

În încheierea capitolului privitor la perioada târzie a ceramicii decorată cu șnur este discutat cercul cultural de la est de Carpați, revenindu-se la descoperirile de la Foltești, cu precizie că primul nivel este de caracter Usatovo, al doilea este amestecat cu Cemavoda II și al treilea, cu analogii la Dolhești, ar trebui denumit Foltești III-Dolhești. În acest context, autorul introduce la începutul cercului cultural de la est de Carpați descoperirile de la Târpești, Izvoare, Rădășeni, Dolhești și Frumușica, fără ceramică pictată sau cu decor cu șnur, dintre care, acelea de la Târpești, după S. Marinescu-Bîlcu, aparțin unei faze datate puțin înainte de civilizația Glina-Schneckenberg. În această privință, după autor, întrucât la Erbiceni nu a fost identificat un nivel de tip Târpești, datarea, spre deosebire de M. Dinu, nu ar trebui să depășească limita inferioară a civilizației Schneckenberg. De asemenea, din lipsă de dovezi concludente, nu se poate susține, în stadiul actual al cercetărilor, după opinia autorului, existența unei civilizații din Bronzul timpuriu la est de Carpați, din care să se fi născut civilizațiile Coștișă și Monteoru.

O atenție deosebită a fost acordată de autor, în continuare, cercului cultural de tip Ezero din Bronzul timpuriu, în care au fost încorporate și elemente Cemavoda II, cunoscut prin descoperirile de la sud de Balcani, datând de la sfârșitul civilizațiilor Cemavoda III și II până la nivelul Monteoru IC, de la Sărata Monteoru, fiind considerat contemporan cu grupul Orlea-Sadovec și civilizațiile Coțofeni, Glina, Schneckenberg, Baden, Kostolac și Vučedol. Cu acest prilej s-a scos în evidență de autor faptul că descoperirile din Bronzul timpuriu la sud de Balcani au obținut un nou punct de sprijin cronologic prin descoperirile de la Odaia Turcului din centrul Munteniei, în care s-a semnalat un strat cu analogii în orizonturile superioare de la Ezero (II-I și III ?). În acest context, orizontul

Odaia Turcului-Monteoru IC₄ este considerat de autor ca un *terminus ante quem* pentru civilizația Ezero. Discutând, în continuare, problema raporturilor cronologice dintre cele trei civilizații de la Cernavoda (în special Cernavoda III) cu Troia, autorul rămâne la convingerea sa, potrivit căreia civilizația Ezero nu a putut începe mai curând decât cel mai timpuriu Troia I. Produsele troiene, devenite mai numeroase în perioada mijlocie Ezero, nu sunt considerate de autor ca importuri, ci ca produse locale.

În fine, o ultimă problemă dezbătută în legătură cu perioada târzie este aceea a ceramicii ornamentată cu șnur din Grecia, respectiv din cercurile culturale din Macedonia și Thessalia. În ceea ce privește Macedonia, este avută în vedere categoria ceramică din depunerile de la Dikili Tash și Sitagroi III, IV și Va, corespunzătoare Eneoliticului și Bronzului vechi I și II. După părerea autorului Sitagroi IV și Dikili Tash din Bronzul timpuriu I, care preced în întregime sau în mare parte începutul așezării de la Ezero, au analogii în orizonturile pre-Coțofeni, Cernavoda I târziu, Sălcuța IV până în Cernavoda III. De fapt, după opinia sa, așezările din Bronzul timpuriu I de la Dikili Tash și Sitagroi, aparute în o perioadă care corespunde sfârșitului civilizației Cernavoda I și fazei Renie de la Dunărea de Jos, s-au dezvoltat paralel cu aspectele tipului Cernavoda III-Boleráz. Pentru detalii în legătură cu descoperirile de la Sitagroi, care să lămurască eventual anumite probleme puse în discuție de autor, ar fi fost utilă, după părerea noastră, consultarea volumului *Excavations at Sitagroi. A prehistoric Village in Northeast Greece*, I, publicat în 1986 la Los Angeles de C. Renfrew, M. Gimbutas și E. S. Elster, făcându-se completările de rigoare la manuscrisul încheiat în 1984, a cărui a treia parte a fost totuși completată cu literatură până în 1989. În ceea ce privește ceramica decorată cu șnur din Thessalia, după autor, descoperirile din etapa mai veche de la Pevkakia Magula se sincronizează cu orizonturile IX-VIII de la Ezero, iar cele mai noi, cu analogii în orizontul Schneckenberg B-Jigodin, se pot paraleliza cu perioada Mihalić a civilizației Ezero.

Perioada a patra, finală, considerată de autor ca perioadă a decadenței și a dispariției șnurceramicii, corespunde, după opinia sa, cu încetarea civilizațiilor Coțofeni, Kostolac și Vučedol și probabil Jigodin, Ezero și Ezerovo, în locul cărora se extinde spre vest civilizația Glina-Schneckenberg și apar grupele înrudite Belotić-Bela Crkva, Makó și Vinkovci-Somogyvár. Ceramica decorată cu șnur din această perioadă se întâlnește în câteva morminte tumulare sau plane, cu și fără ocră, din Moldova (Glăvănești Vechi), Muntenia (Gurbănești, Ploiești-Triaș) și Dobrogea (Hârșova), precum și în unele așezări din Bulgaria (Ezero III-I) și Grecia centrală (Eutresis, Agia Marina și Lerna) din Helladicul timpuriu III.

Partea întâia a acestei lucrări se încheie cu șase excursuri, în care se aduc precizuni pentru unele probleme discutate. Astfel, în primul excurs, întocmit de A. Dodd-Oprîșescu, relativ la poziția culturală și cronologică a civilizației Sredny-Stog, autoarea, discutând încadrările cronologice ale lui I. D. Teleghin, N. V. Danilenko și T. G. Movșa, ajunge la concluzia că această civilizație aparține fazei Tripolie BI și nu BI-BII și că precede descoperirile *Iamna* din Ucraina. În ceea ce privește faza a doua a acestei civilizații (Sredny Stog II), autoarea a menționat legăturile cu nordul Caucazului, scoase în evidență de I. D. Teleghin, potrivit cărora această fază precede direct civilizația Maikop, putând fi în oarecare măsură sincronă și cu începutul acestei civilizații.

În excursul al doilea, întocmit de aceeași autoare, se discută fazele civilizației Nipru-Donet, stabilite de I. D. Teleghin, ai cărui purtători sunt vecinii estici și nordici ai grupului Tripolie BII-CI (= Cucuteni A-B – BI), considerându-se posibilă sincronizarea fazei IIC a civilizației Nipru-Donet, din clasificarea lui I. D. Teleghin, cu faza BI a civilizației Tripolie.

În excursurile următoare, redactate de autor (P. Rôman), se aduc precizuni relativ la alte probleme. Astfel, în excursul al treilea se expun unele considerații de ordin cultural și cronologic relativ la

mormintele de la Verbița din sud-vestul Olteniei, iar în excursul al patrulea cu privire la așezarea Glina III de la Ostrovu Corbului, care suprapune un strat Coțofeni, cu elemente de tip Vučedol și Kostolac, și este suprapusă de un nivel Verbicioara. În legătură cu civilizația Glina III, autorul deosebește patru mari faze ale acestei civilizații, respectiv de început, clasică (Branje), „Govora-Runcuni” și Ostrovu Corbului, ultima sincronă cu grupurile Makó, Nyírség și Vinkovci-Somogyvár.

În excursul al cincilea, autorul ocupându-se de datarea șnurceramicii din Boemia și Polonia Mică, menționează că, după J. Machnik, faza a doua a șnurceramicii (Lubaczów) din Polonia Mică se sincronizează cu începutul celei de a treia faze a șnurceramicii din Boemia din clasificarea lui M. Buchvaldek, precum și cu grupul Košilowce de pe Nistrul Superior, ceea ce după P. Roman, este imposibil, întrucât s-ar putea admite contemporaneitatea ceramicii pictate Cucuteni sau de tradiție Cucuteni cu Schneckenberg B.

În fine, în ultimul excurs, al șaselea, discutându-se cea mai nouă fază a civilizației Tripolie și relațiile dintre civilizația Cucuteni și „faza” Gorodsk-Usatovo, se menționează opiniile lui V. Dumitrescu, A. Nițu și G. V. Zbenović relativ la această problemă, autorul fiind înclinat să admită teza potrivit căreia stilul ceramicii pictate din grupul Gorodsk-Usatovo s-a născut din acela al fazei Cucuteni B, mai ales în zonele de limită nordică ale ariei civilizației Tripolie, sub influența stilului expresionist al etapei Cucuteni B2, din clasificarea lui A. Nițu. De altfel, autorul menționează că și V. Dumitrescu admitea că în zona de nord-est se poate vorbi de o continuitate între ultima etapă a complexului Cucuteni-Tripolie și grupul Gorodsk.

În partea a doua a lucrării ponderea o are stațiunea de înălțime cu ceramică decorată cu șnur din Bronzul timpuriu de la Lelicieni-Muntele cu Piatră (jud. Harghita), în apropiere de orașul Miercurea Ciuc, cercetată prin sondeaje și săpături de Z. Székely (1956), P. János și C. Horvath (1969), C. Horvath (1971) și P. Roman și P. János (1973-1977). În cuprinsul așezării, în afară de urme sporadice aparținând civilizațiilor Coțofeni și Wietenberg, predomină resturile de locuire din Bronzul timpuriu și perioada geto-dacică, din ultima datând și fortificarea ei cu un zid de piatră.

Locuirea din Bronzul timpuriu este atestată prin trei locuințe, de formă neprecizată și cu inventar bogat, constituit din obiecte din piatră, silex și lut, forme de turnat din lut cu nisip, puternic arse, pentru unelte și arme, precum și îndeosebi din ceramică, ilustrată prin patru mari specii, după calitatea pasteii și degresanții, cărora le aparțin o mare varietate de forme și decoruri, acestea din urmă constituite din impresiuni de șnur, de obicei răsucit și excepțional fals, creștături și aplicații în relief (brăuri, proeminente și lentile). Prin comparație cu alte descoperiri din aceeași vreme, îndeosebi din bazinele mijlociu și inferior ale Ciucului, aparținând civilizației Jigodin, cu așezări de înălțime în locuri strategice, autorul scoate în evidență nivelul ridicat al ceramicii acestei civilizații, pe care o consideră ca una din cele mai expresive ale ceramicii decorată cu șnur din Europa, cu paralele numai în descoperirile de la Ezero, al doilea mare centru sud-est-european al șnurceramicii. În același timp, autorul analizând raportul dintre grupul Jigodin și civilizația Schneckenberg, consideră că, în afară de asemănări (tipul de așezări pe înălțimi, unelte, arme și forme de turnat), sunt și deosebiri, în special în domeniul ceramicii, care nu permit să se stabilească o egalitate între noțiunile de Jigodin și Schneckenberg. De asemenea și în ceea ce privește grupul Jigodin și ceramica cu impresiuni șnurate de la Bogdănești din bazinul Onești, considerată inițial de M. Florescu și autor ca aparținând fazei Monteoru IC, acesta din urmă, ulterior, având în vedere că formele de vase și decorul de la Bogdănești sunt de tip Jigodin, este de părere că aparține unui orizont mai vechi decât Monteoru IC, fiind puțin probabilă păstrarea unor tradiții până în această etapă. În acest context, autorul consideră că așezarea de la Lelicieni-Muntele cu piatră este contemporană cu Schneckenberg B și mai veche decât Monteoru

IC, neexcluzând posibilitatea, pe baza analogiilor cu decorul ceramicii decorată cu șnur din Crișana, Transilvania și Dobrogea, prezentate global de autor în introducere și, în continuare, separat, de către I. Emödi, Gh. Lazarovici și S. Gavrilă. După opinia autorului descoperirile de șnurceramică din peșterile de la Igrîța și Izbândiș, respectiv de pe teritoriile comunelor Aștileu și Șuncuiuș (jud. Bihor), pot fi încadrate în Coțofeni III și începuturile grupului Jigodin, iar după I. Emödi într-o etapă, încă necunoscută, care precede grupul Jigodin. Cele de la Tureni par să fie, după autor, ceva mai târziu, din Coțofeni III târziu sau după Gh. Lazarovici între Coțofeni IIIb și Wietenberg clasic III/III și III; iar acelea din mormântul tumular de la Independența (jud. Tulcea) aparțin perioadei finale a civilizației Glina, în care a avut loc, după P. Roman, răspândirea sudică a comunităților variantei Bugeac a civilizației lamna, care a provocat deplasarea spre vest, peste pesterile civilizației Coțofeni, a civilizațiilor Glina și Schneckenberg.

În încheiere, după ce se scot în evidență caracteristicile ceramicii ornamentată cu șnur din cele patru perioade din sud-estul Europei,

de la prima apariție, corespunzătoare civilizațiilor Cemavoda I și Cucuteni A-B, până la dispariția ei în plină epocă a Bronzului, se subliniază de autor că decorul cu șnur și ceramica încrustată în impresiunile de șnur din sud-estul Europei se remarcă prin o evoluție proprie, neputând fi pusă în legătură genetică cu civilizații și grupe din centrul și nordul Europei, întrucât acestea din urmă sunt mai noi decât aspectele ceramicii decorată cu șnur din sud-estul Europei. Totodată se menționează de autor, că numai la sfârșitul perioadei a treia (clasică) au existat contacte între cele două complexe cu ceramică cu impresiuni de șnur, atestate prin influențele din unele zone din nordul și estul României, care, după opinia sa, au îmbogățit, dar nu au schimbat, tabloul cultural din aceste zone.

În fine, partea a patra a acestei monografii, de referință pentru problematica ceramicii decorată cu șnur din sud-estul Europei, cuprinde catalogul descoperirilor de la Lelicieni-Muntele cu piatră și listele figurilor și planșelor, care însoțesc lucrarea, conținând date de ordin stratigrafic, precum și privitoare la tehnica ceramicii și la colecțiile în care se păstrează. De asemenea, unde a fost posibil, materialul ceramic a fost grupat în planșe pe complexe.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA

IODANKA JURUKOVA, *Monetosečeneto na gradovete v Dolna Mizija i Trakija II-III v. Hadrianopol* (Le monnayage des villes en Mésie Inférieure et en Thrace pendant le IIe – IIIe s. Hadrianopolis); Editura Academiei Bulgare de Științe, Sofia, 1987, 268 p. + 66 pl. în afară de text.

Pentru cunoașterea cât mai profundă a istoriei Peninsulei Balcanice în vremea Imperiului Roman s-au făcut și se fac eforturi mari cu rezultate pe măsură, deși nu totdeauna ele ne apar în adevăratele lor dimensiuni. Acestea se întâmplă întrucât adesea însuși specialistul se oprește mai puțin asupra aspectelor nespectaculoase, lipsite de o „rezonanță amplă”, atras fiind de abordarea unor subiecte așa-zis majore, de tipul sintezelor. Se omite astfel, că însăși elaborarea unor asemenea lucrări nu ar fi posibilă fără studierea detaliată și publicarea unor teme speciale; pe de altă parte, asemenea întreprinderi au condus adesea la relevarea de lucruri esențiale și au permis îmbunătățirea sau chiar reconstruirea unor capitole însemnate ale istoriei generale. De aceea ni se pare îndreptățită și utilă atragerea atenției specialiștilor asupra uneia din ultimele realizări în domeniu, care abordând o problematică aparte ajunge să deschidă noi perspective pentru înțelegerea romanității balcanice, cu atât mai mult că aceasta nu este lipsită de un mare interes și în ceea ce ne privește. Este vorba de cartea la care ne-am oprit în rândurile de față, aparținând profesoarei Iordanka Jurukova, numismata bulgară de mare reputație, care în ultimii ani a mai publicat alte două lucrări, cu subiecte alese din aceeași familie de probleme: moneda orașelor antice din Peninsula Balcanică (*Die Münzprägung von Deultum*, Berlin, 1973 și *Die Münzprägung von Bizye*, Berlin, 1981).

Sumarul este destul de edificator în ceea ce privește construirea lucrării de către autoare, dar el indică totodată și principalele chestiuni pe care le pune cercetarea de acest tip. Iată care sunt marile capitole: I. Istoria Hadrianopolului. II. Monetăria. III. Tipurile monetare. IV. Legendele monetare. V. Greutățile monetare și valorile nominale. VI. Răspândirea monedelor din Hadrianopolis. Aspecte economice-politice; bineînțeles, acestora li se adaugă abrevierile, catalogul monedelor, anexele și ceea ce este demn de a fi reținut, două substanțiale rezumate, în limbile franceză și rusă.

Împreună cu Deultum și Bizya, Hadrianopolis alcătuia în Thracia de nord-est o zonă distinctă cu trăsături asemănătoare, dar și cu altele, de diferențiere. Astfel, pe când Bizya și Hadrianopolis erau vechi așezări autohtone, care obțin dreptul de cetate în vremea lui Traian, Deultum apare de la început ca fiind colonie romană. Toate

acestea își pun apăsător amprenta și pe emisiunile monetare, sub toate aspectele pe care le ridică ele. Cu ajutorul monedelor bătute la Hadrianopol s-a reușit lămurirea câtorva chestiuni de mare importanță pentru istoria orașului. Pe această cale s-a demonstrat că fondarea localității a avut loc cu adevărat în timpul lui Hadrian. Acest fapt este menționat pe două piese din anii 118-122, unde chipul împăratului este însoțit de legenda KTICTHC; de asemenea, tot prin intermediul emisiunilor monetare s-a putut arăta că vechiul oraș a fost cunoscut la începutul secolului II d. H. sub numele de Tonzos, continuator al așezării trace Orestea sau Uscudama. Alte monede, care aveau contramărcile TONZOY, datează din secolul I d. H., iar o alta, asocia cele două nume, Tonzos și Hadrianopolis. Se poate deduce în acest mod, că orașul a cunoscut două etape pe drumul organizării sale ca polis: sub Traian, ca Ulpia Tonzos, și în vremea lui Hadrian.

Savantă bulgară încearcă de asemenea, pe calea analizei numismatice, să identifice elemente de istorie economică privind Hadrianopolis-ul, cu toate că, după opinia noastră, acestea nu ajung întotdeauna să fie destul de convingătoare. Deși nu se poate contesta că acest centru era situat în mijlocul unei bogate regiuni agricole și asigura un însemnat trafic comercial, reprezentarea lui Dionysos cu o ciorchine de strugure sau cea a lui Pan cu Ganymede nu semnifică obligatoriu înflorirea viticulturii în zonă, respectiv a creșterii animalelor. De fapt, atât Dionysos, cât și Pan cu Ganymede aparțineau mitologiei tracice de multă vreme, așa că reproducerea lor pe monede nu poate fi redusă neapărat numai la o interpretare de natură economică. Mult mai credibile în favoarea unui trafic comercial pe Hebros și Tonzos pot fi reprezentările unor divinități fluviale, care suprapuneau mici vase. O altă categorie de reprezentări sunt cele care și au originea în bogata activitate de construcție desfășurată în oraș, în diverse perioade. Apar adesea temple (al Artemisei), statui de cult (al lui Zeus Erkeios), fortificații etc. În ansamblu, se poate constata existența unor edificii despre care nu avem vreo informație, dar se poate sublinia totodată că, astfel de lucrări sprijină imaginea unei anume prosperități economice a orașului.

Autoarea împarte evoluția monetăriei orașului în trei mari etape: de la Hadrian până la Septimius Severus, în vremea domniilor lui

Septimius Severus și Caracalla, ultima datându-se în vremea lui Gordianus III. S-au constatat întreruperi între 167/168 și 177, ca și de la 217 până la 238. Cea mai bogată activitate monetară a avut loc sub Gordianus III. Trebuie să subliniem că, unul din guvernatorii Thraciei, Claudius Bellicus, este cunoscut numai din emisiunile monetare.

Un anumit rol în circulația monetară l-au avut și medalioanele bătute mai ales în prima jumătate a secolului III. Doar Pautalia și Hadrianopolis bat astfel de medalioane și în vremea Antoninilor. Datorită faptului că Hadrianopolis-ul capătă anumite funcții militare sub Gordianus III, ca și asocierii sale cu liga monetară formată din Tomis, Marcianopolis, Odessos și Anchialos, care emit special pentru necesitățile unităților militare ale Moesiei Inferior, acum se intensifică îndeosebi emiterea de medalioane.

Un alt aspect important pe care-l ridică monetăria Hadrianopolisului îl constituie tipurile monetare. Numismata sofioță reușește să identifice 8 grupe, care au paralele în tipurile altor monedări ale diferitelor centre urbane balcanice. Reprezentările de pe monede își au sorgintea în vechile tradiții religioase locale (Zeus Erkeios, Apollon Propylaios, Ganymede și Europa, Héros-ul thrac, cele trei nimfe ș.a.). Fără a insista asupra unor tipuri inedite, socotim însă demn de a fi subliniată din nou însemnătatea monedelor hadrianopolitane ca izvor istoric de primă mână, deoarece numai pe această cale sunt documentate porțile orașului, câteva edificii publice și de cult sau opere artistice.

Un alt capitol important al monetăriei din Hadrianopolis este cel rezervat legendelor, ca și diverselor tipuri de înscrisuri. Se remarcă faptul că, monedele acestui oraș au reproduse numele a 11 guvernatori ai Thraciei, dintre care unul numai în acest mod.

Tezaurile cu monede de bronz ale administrației urbane au o alcătuire variată și indică circulația comună a diferitelor valori atât în Thracia, cât și în Moesia Inferior. Unele din aceste depozite conțin monede ale atelierelor macedonene, iar altele, exemplare izolate din Nicomedia, Niceea și Antiochia. Emisiunile Asiei Mici s-au integrat în circulația monetară din Moesia Inferior și Thracia, alături de cele locale. Tezaurizarea lor comună arată că erau apreciate ca un mijloc de plată cu putere efectivă de cumpărare. Monedele de bronz ale orașelor reușeau să acopere trebuințele micii circulații de pe piețele provinciilor orientale, asumându-și funcțiile sesterților, dupondiiilor și așilor romani. Aceasta explică numărul scăzut de tezaure de monede romane de bronz din Bulgaria (doar două), ca și rarele exemplare apărute în săpăturile din marile așezări. O altă situație o reprezintă cea a monetăriei de alianță, realizată de două sau mai multe administrații urbane într-o situație politico-economică determinată. În afară de alianța orașelor dintr-o arie geografică (Hadrianopolis, Nicopolis ad Istrum sau Bizya și Byzantium), se documentează și *Homonoia* între regiuni (Ephes și Messambria Thracică în vremea lui Gordianus III).

Studiul metrologic al emisiunilor hadrianopolitane indică o reducere drastică a standardului de greutate la emisiunile lui

Commodus (cu capul gol). Aceste monede plasează devalorizarea respectivă în ultimii ani ai domniei lui Marcus Aurelius, când războaiele marcomanice și invazia costobocilor au lovit greu orașele Moesiei Inferior și din Pontul vestic, agravând criza economică existentă. Această devalorizare se extinde progresiv în toate atelierile monetare din Thracia și Moesia Inferior.

Interpretarea acumulărilor monetare de către autoare se înscrie pe linia clasică: ele au un caracter comercial, iar ascunderea lor trebuie pusă în relație cu agresiunile inamice (p. 264). Astfel, se consideră că în groparea tezaurilor din a doua jumătate a secolului II sau de la mijlocul veacului următor s-a datorat exclusiv atacurilor costobocilor și respectiv, goșilor, deși sursele scrise din această vreme sunt destul de sărace în informații. Cu toate acestea, chiar I. Jurukova semnaleză că din 32 de tezaure cu emisiuni din Hadrianopolis, descoperite până acum, 25 provin din zona de la nord de Haemus, întrucât aici era o mare concentrare de forțe militare spre care afluiu intens diferite monede.

Un loc deosebit în analiza monetăriei din Hadrianopolis îl ocupă relațiile cu celelalte centre. Studiul acestora a relevat o concentrare zonală, care depășește prerogativele administrațiilor urbane, întrucât producția acestor ateliere, inclusiv și a Hadrianopolis-ului, era destinată aprovizionării caselor militare din Moesia Inferior. Dacă în perioada anterioară Deultum a fost cel care a acoperit preponderent asemenea necesități, în vremea lui Gordianus III această misiune și-o asumă Hadrianopolis, care crește numărul tipurilor monetare cu aproape 90%. Iar, când în 244 Istros, Dionysopolis, Odessos, Anchialos, Nicopolis ad Istrum, își întrerup emisiunile, urmate imediat de Hadrianopolis, atelierul de la Bizya își va relua producția și va suplini necesitățile amintite, monedele sale răspândindu-se spre nord ca și în estul Moesiei Inferior, cu toate că spre vest și sud-est exista o atmosferă propice activităților comerciale. Dar, prin observațiile de mai sus, pomind de la disproporția dintre perioada limitată de activitate și cantitatea de monedă produsă, se confirmă existența „monetăriei de necesitate”, proprie atelierelor monetare militare temporare. În spatele acestei activități se afla administrația romană, reprezentată prin legatul Moesiei Inferior, conducătorul apărării *limes*-ului dunărean, care avea în consecință și responsabilități administrative lărgite. De aceea, aceste emisiuni mari și urgente jucau și rolul unor împrumuturi interne, de credit public, necesare pe plan militar, fiind locul antoninianului depreciat.

Sunt și alte aspecte care ar merita o zăbavă mai îndelungată din partea noastră, însă menirea acestor rânduri a fost să semnaleză doar multitudinea problemelor tratate în această solidă și interesantă contribuție la istoria Thraciei romane, cu multe răspunsuri și pentru întrebările istoriografiei românești. Nu putem decât să apreciem asemenea lucrări și să dorim realizări asemănătoare în ceea ce ne privește.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA